

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra kulturních a náboženských studií

**Na prahu jinakosti. Bezdomovectví v perspektivě
symbolické antropologie a transkulturní komunikace.**

Bakalářská práce

Autor: Michal Hurt

Studijní program: Humanitní studia B6 107

Studijní obor: Transkulturní komunikace

Vedoucí práce: Mgr. Luděk Jirka, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor:	Michal Hurt
Studium:	P17K0166
Studijní program:	B6107 Humanitní studia
Studijní obor:	Transkulturní komunikace
Název bakalářské práce:	Na prahu jinakosti. Bezdomovectví v perspektivě symbolické antropologie a transkulturní komunikace
Název bakalářské práce AJ:	On the Threshold of the Otherness. The homelessness in the perspective of symbolic anthropology and transcultural communication

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Tato bakalářská práce se bude věnovat fenoménu bezdomovectví z pohledu symbolické antropologie a transkulturní komunikace. Půjde o pochopení světa lidí na pomezí společenských struktur, přičemž se jedná o svět "těch druhých", odlišných lidí, kteří nezapadají do společenských požadavků a norem majority. Na bezdomovectví se bude v této práci nahlížet jako na projev liminality, kdy dochází k výrazným změnám sociálních statusů, rolí a vztahů. Liminalita je paradoxním stavem, kdy člověk stojí vně i uvnitř společenských struktur a je tak nositelem potenciální změny k lepšímu, stejně jako ke stavu totální destrukce. V práci budeme vycházet ze studií symbolické antropologie, zejména pak z prací Victora Turnera a Mary Douglasové. V práci bude uveden také pohled zevnitř, jak sami lidé bez domova chápou svoji situaci a jak se s ní identifikují. Pokusíme se pak odpovědět perspektivou transkulturní komunikaci na otázky, nakolik člověk zůstává člověkem i ve stavu liminality, zda je bezdomovectví zrcadlením společnosti nebo jak vést dialog, který by umožňoval pochopení majoritní společnosti a lidí na jejím okraji.

DOUGLASOVÁ, Mary: Čistota a nebezpečí: analýza konceptu znečištění a tabu. Praha: Malvern, 2014. ELIADE, Mircea. Mýtus a skutečnost. Praha: Oikoymenh, 2011. GEERTZ, Clifford. Interpretace kultur. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. HRADECKÝ, Ilija a Vlastimila HRADECKÁ. Bezdomovectví - extrémní vyloučení. Praha: Naděje, 1996. CHLUP, Radek. Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I, II. Religio 13 (2), s.3-28, s. 179-197, 2005. LORENCOVÁ, Radka. Spiritualita uživatelů alkoholu a marihuany. Praha: Dauphin, 2011. McNAUGHTON, Carol. Transitions Through Homelessness. Lives on the Edge, New York: Palgrave Macmillan, 2008. SOKOLÍČKOVÁ, Zdeňka. Výzvy pro transkulturní komunikaci. Ostrava: Moravapress, 2014. SOUKUP, Václav. Antropologie. Teorie člověka a kultury. Praha: Portál, 2011. TURNER, Victor. Průběh rituálu. Brno: Computer Press, 2004. VAN GENNEP, Arnold. Přechodové rituály. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.

Garantující pracoviště: Katedra kulturních a náboženských studií,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Luděk Jirka, Ph.D.

Oponent: Mgr. Bc. Miloš Zapletal, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 29.3.2017

Prohlášení.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedl v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem použil.

Člupek 19.4. 2020

.....

Michal Hurt

Anotace.

HURT, M. *Na prahu jinakosti. Bezdomovectví v perspektivě symbolické antropologie a transkulturní komunikace.* Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2020. 61 s. Bakalářská práce.

V této bakalářské práci se snažíme přiblížit problematiku bezdomovectví z pohledu symbolické antropologie a transkulturní komunikace. Bezdomovectví nahlížíme jako specifický projev symbolického světa, který je spojen s liminální fází společenského procesu. Bližší pochopení této prahové fáze nám může poté otevírat cestu k porozumění a dialogu s lidmi na okraji společnosti. Práce je rozčleněna do několika částí. V první se věnujeme popisu, definici a typologii bezdomovectví jako sociální jevu. Ve druhé části přinášíme vhled do problematiky skrze teorii kultury, kdy si představíme naše východisko, kterým je symbolická antropologie. Základním přístupem k porozumění bezdomovectví bude koncept liminality. Ve třetí části představíme empirický výzkum, který je založen na polostrukturovaných rozhovorech s lidmi bez domova a doplněný následnou analýzou těchto rozhovorů. V poslední části obohatíme téma naší práce o perspektivu transkulturní komunikace.

Klíčová slova

Bezdomovectví, sociální vyloučení, symbolická antropologie, transkulturní komunikace, liminalita, symbol, domov, dialog.

Annotation.

HURT, Michal. *On the Threshold of the Otherness. The homelessness in the perspective of symbolic anthropology and transcultural communication*. Pedagogical faculty University of Hradec Králové, 2020, 61 pp. Bachelor Degree Thesis.

In this bachelor work we try to describe the homelessness from the view of symbolic anthropology and transcultural communication. The homelessness is considered the specific manifestation of the symbolic world. The way of understanding and keeping dialogue with the homeless people is opened by understanding of liminality. This work is divided into four chapters. In first, we describe the homelessness as a social phenomenon. In second chapter we introduce theory of symbolic anthropology with the concept of liminality. Next chapter analyze our research in homeless community. Last chapter describes transcultural perspective.

Keywords

Homelessness, social exclusion, symbolic anthropology, transcultural communication, liminality, symbol, home, dialogue.

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval svému vedoucímu bakalářské práce Mgr. Luďku Jirkovi, Ph.D. za odborné vedení, pomoc s vypracováním, trpělivost a užitečné rady. Současně bych poděkoval všem participantům výzkumu a také lidem, kteří mě při psaní bakalářské práce i celého dosavadního studia podporovali.

Obsah

Úvod	8
1. kapitola: Bezdomovectví	11
1.1. Uvedení do problematiky	11
1.2. Historický vývoj bezdomovectví	11
1.3. Definice bezdomovectví	14
1.3.1. Bezdomovectví jako absence domova	15
1.3.2. Bezdomovectví jako sociální vyloučení	15
1.3.3. Bezdomovectví jako sociální selhání a deviace	16
1.4. Typologie bezdomovectví	17
1.4.1. Zjevné, skryté a potenciální bezdomovectví	17
1.4.2. Typologie ETHOS	18
1.4.3. Typologie podle zákona o sociálních službách č.108/2006 Sb.	19
1.4.4. Další možné typologie	19
1.5. Příčiny bezdomovectví	19
1.6. Život na ulici, život na okraji a v jinakosti	20
1.7. Důsledky bezdomovectví	21
1.8. Shrnutí kapitoly	22
2. kapitola: Symbolické světy lidí bez domova	23
2.1. Východiska symbolické antropologie	23
2.2. Co jsou symbolické světy	24
2.3. Narušení symbolického světa	25
2.4. Symbol domova a bezdomovectví	26
2.5. Liminalita jako symbol přechodu a změny	27
2.5.1. Počátky pojmu liminalita	27
2.5.2. Rozvinutí pojmu liminalita Victorem Turnerem	28
2.5.3. Od liminality ke communitas	29
2.5.4. Pozdější vývoj konceptu liminality u Victora Turnera	31
2.5.5. Liminalita v současném bádání	31
2.5.6. Liminalita bezdomovectví. Preliminární fáze odloučení	33
2.5.7. Liminální fáze bezdomovectví – krize	33
2.5.8. Postliminální fáze bezdomovectví – návrat do sociální struktury	34
2.6. Symbolika nemístného a nebezpečného v díle Mary Douglasové	35
2.6.1. Bezdomovectví jako nemístné a anomální	36

2.7. Shrnutí kapitoly o symbolických světech	39
3. Empirický výzkum.....	40
3.1. Cíl výzkumu	40
3.2. Metody výzkumu	40
3.3. Limity výzkumné práce.....	41
3.4. Místo výzkumu a charakteristika zkoumané skupiny	42
3.5. Struktura otázek	43
3.6. Analýza rozhovorů.....	45
3.6.1. Identita bezdomovců	45
3.6.2. Život na ulici jako liminální fáze bezdomovectví.....	48
3.6.3. Cesta z ulice do společnosti jako postliminální fáze bezdomovectví.....	49
3.6.4. Symbolika domova.....	51
3.7. Analýza empirického výzkumu	52
4. kapitola: Bezdomovectví v perspektivě transkulturní komunikace	54
Závěr	57
Seznam literatury.....	59

Úvod

Bezdomovectví se stalo nedílnou součástí společenského procesu moderní doby. Nejde o žádný lokální jev, nýbrž o jev globální, který se prolíná skrze země a kultury celého světa. Bezdomovectví je spojeno nejen se ztrátou domova, ale také se ztrátou sociálních vazeb a vztahů. Lze také na tento jev nahlížet jako na krizovou fázi života konkrétních lidí, kteří se z různých příčin ocitají na prahu jinakosti. Ač je tento stav změny naplněn mnohými konflikty se sociálním řádem, neporozuměním a těžkými životními zkušenostmi, přesto to nemusí znamenat nemožnost dialogu. V mezních životních situacích člověk nepřichází o svoji důstojnost a je tu vždy prostor k jeho přijetí. Být odlišný rozhodně neznamená nebýt člověkem, přesto odlišnost je jedním z momentů, který směřuje k vytváření předsudků a negativních stereotypů. Výsledkem může být odmítání a přehlížení způsobů života, které vybočují ze standardů a norem sociálního řádu. V krajní podobě mohou být lidé na okraji společnosti terčem násilných útoků nebo různých forem zneužívání.

K napsání práce o bezdomovectví mě přivedli tři zásadní skutečnosti. Tou první je samotný fakt, že dlouhá léta pracuji s lidmi bez domova. V přímé práci v sociálních službách noclehárny, denního centra nebo azylového domu jsem měl možnost poznat jak problematiku bezdomovectví obecně, tak i osudy konkrétní lidí bez domova, kteří se dostali do krizové životní situace.

Další skutečností bylo seznámení s prací britského antropologa Victora Turnera, který mi otevřel velice specifický pohled na svět společenského procesu jako sociálního dramatu, a to tím, že se zaměřil na ty části procesu, které se vymykají běžným společenským strukturám a týkají se krizových životních situací. Podobně jako Turner jsem osobně zažil stavy vystoupení ze společenské struktury, ať již na cestách nebo ve zlomových životních situacích. Navíc se setkávám s tímto světem na okraji struktur i ve své každodenní práci s bezdomovci¹. Výzvou se mi tak stala snaha o přiblížení fenoménu bezdomovectví optikou symbolické antropologie.

¹ Bezdomovec je obecně přijímaný pojem pro označení člověka bez domova nebo bez přístřeší. Definice a typologie pojmu rozebereme ve 2. kapitole. Celou problematiku lidí bez domova pak shrnujeme pod název bezdomovectví.

Posledním vlivem je nepochybně i samotné studium oboru Transkulturní komunikace, jejímž zásadním přínosem je potřeba spatřovat člověka jako svébytnou osobnost, a to i navzdory nepříznivým životním okolnostem a sociálním tlakům, které ohrožují celistvost, svobodu a především samotnou důstojnost člověka. Jde o to umět vést dialog s někým, kdo je nálepkován jako jiný a odlišný, dialog, jehož primárním cílem je porozumění druhému v této jinakosti a odlišnosti. Jde o to, vidět druhého jako tvář i ve chvíli, kdy ji sám ztrácí před sebou a kdy ji ostatní již nevidí. A to je něco, co zvláště v sociální práci je potřeba mít stále na paměti.

Naše hlavní hypotéza zní, že bezdomovectví je liminální, tedy prahovou a přechodovou, fází sociálního procesu. Cílem práce pak bude tento předpoklad naplnit skrze teoretický rámec symbolické antropologie, který by nám měl pomoci k bližšímu pochopení dané problematiky. Dále by nám měl tento rámec pomoci s porozuměním symbolického světa lidí bez domova, který je velice specifický a svébytný. Tím se nám objevuje další cíl práce, kterým bude přiblížení a porozumění člověku v prahové životní situaci, kdy se ocitá na okraji společnosti. K této cestě porozumění nám pak vedle symbolické antropologie poslouží i přístup transkulturní komunikace. Propojením teoretického světa s tím reálným a žitým světem potom bude empirický výzkum postavený na osobních rozhovorech s lidmi bez domova, jejichž analýza nám nakonec pomůže obhájit či vyvrátit stanovenou hypotézu.

Jak jsme již naznačili v úvodu, naším cílem bude přiblížit určitým způsobem fenomén bezdomovectví, který je v první řadě tématem sociálním. V první kapitole proto představíme základní problematiku bezdomovectví optikou oborů sociální práce, sociologie nebo psychologie. Přiblížíme si různé přístupy, kterými je možné definovat bezdomovectví. Dále představíme typologie bezdomovectví, jež se snaží rozčlenit tento rozmanitý fenomén do specifických kategorií, které mají pomáhat zejména v návazné sociální práci s lidmi bez domova. Určíme si také příčiny a důsledky bezdomovectví. V této kapitole budeme čerpat především z prací Ilji Hradeckého, Suzanne Fitzpatrickové nebo Marie Vágnerové. Kromě toho uvedeme i hlediska zákona o sociálních službách nebo výsledky evropské spolupráce zabývající se bezdomovectvím.

Ve druhé kapitole si představíme bezdomovectví v perspektivě symbolické antropologie. Nejdříve uvedeme východiska tohoto antropologického přístupu. Poté popíšeme

vývoj pojmu liminalita², jeho definování a charakteristiky. Stěžejní při tom bude práce britského antropologa Victora Turnera a jeho pojetí společenského procesu jako dynamického toku, ve kterém se střídají dvě základní fáze, strukturální a antistrukturální nebo také liminální. Liminální fáze je spojena s prahovými okamžiky života, s životní krizí a především s aspekty změny a přechodu. Taktéž představíme další Turnerův pojem *communitas*, jenž je spojen se společenstvím lidí, kteří se ocitají v liminální fázi společenského procesu. Koncept liminality dále rozvineme o současné přístupy, a to skrze práci Bjorna Thomassena. Následně se pokusíme aplikovat koncept liminality na fenomén bezdomovectví. Dalším inspiračním zdrojem této kapitoly bude dílo Mary Douglasové, z jejíž práce si představíme kategorie špíny, nečistoty a společenských anomálií, které nám pomohou pochopit symbolický svět bezdomovectví podobně jako koncept liminality.

Třetí kapitola se věnuje empirickému výzkumu, ve kterém si na základě polostrukturovaných rozhovorů přiblížíme svět lidí bez domova jejich vlastní optikou. Otázky se týkají především vnímání vlastní identity³, prožívání okamžiků života na ulici nebo chápání pojmu domova. Naším hlavním cílem bude potvrzení nebo vyvrácení hypotézy o liminalitě bezdomovectví. Tímto se snažíme propojit teoretická východiska s praktickým životem. Rozhovory nabízí i možnost setkání se s druhým člověkem, čímž se dostáváme k další perspektivě této práce, kterou je transkulturní komunikace.

V poslední části se pokusíme problematiku bezdomovectví nahlédnout optikou transkulturní komunikace. Upřesníme si, co znamená pojem transkulturalita, a otevřeme tak prostor pro hledání člověka i tam, kde mnozí již konkrétního člověka nevidí. Jde o situace, které se týkají nejen lidí bez domova, ale i dalších znevýhodněných a zapomínaných sociálních skupin. Zkusíme odkrýt neviditelnost těchto lidí na okraji, kteří mají stále svoji důstojnost, i přes všechny životní pády nebo nepřízně osudu.

² V práci se držíme pojmu liminalita namísto liminarita, kterou do českého prostředí vnesl ne úplně vhodný překlad v knize *Průběh rituálu*. Sám Victor Turner užíval pojem *liminality*, stejně jako celá další anglicky psaná literatura. Srov. CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I*. Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 18.

³ Identitu chápeme jako charakteristické znaky jedince nebo skupiny, které jsou obvykle podmíněny vlivem společnosti. Srov. GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999, s. 60, s. 550.

1. kapitola: Bezdomovectví

1.1. Uvedení do problematiky

V této kapitole se pokusíme přiblížit bezdomovectví z pohledu odborných prací zabývajících se touto problematikou. Půjde nám o obecně přijímané názory na povahu příčin bezdomovectví, pokusů o definice a možné typologie tohoto fenoménu.

Bezdomovectví lze nahlížet z mnoha různých pozic, a proto lze i pracovat s různými definicemi. Bezdomovectví je v první řadě tématem sociálním, proto se jím zabývají obory jako sociální práce, sociální patologie, psychologie, sociologie či sociální antropologie, kdy v každém z oborů lze vycházet z množství různých teorií.⁴ Dále může jít o téma politické, v němž se jedná o problematiku sociálních dávek, zákonů a především o bytovou politiku. Téma politické souvisí úzce s ekonomikou, pak se nám objeví chudoba, nezaměstnanost, hospodářská krize nebo témata rozpočtů na sociální služby. Bezdomovectví je i tématem zdravotnickým, neboť mnoho lidí bez domova trpí různými nemocemi. Bezdomovectví je i problémem globálním, týká se světové migrace a života tisíců uprchlíků hledajících nové domovy na útěku před válkou, hladomorem a extrémní chudobou. Nakonec pak může jít o naprosto základní lidské téma nahlížené nejen určitým etickým přístupem, nýbrž prostým lidským srdcem.

Naším přístupem bude kombinace přístupu symbolické antropologie s posledním jmenovaným lidským hlediskem, které nás vede k hledání a nalézání člověka jako člověka i v tak těžkých a krizových podmínkách, jakými je fenomén bezdomovectví. Tuto cestu nám pak pomůže přiblížit model transkulturní komunikace.

1.2. Historický vývoj bezdomovectví

Bezdomovectví souvisí s určitou lidskou konstrukcí skutečnosti. Ta se odvíjí od zásadního pojmu pro člověka, kterým je domov, obydlí, zázemí. Člověk si vytvářel obydlí nepochybně již dlouho před neolitickou revolucí, ale právě v této přelomové éře dochází k vytváření

⁴ Srov. KLIMENT, Pavel. *Dvojitá optika bezdomovectví*, Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 17 -24. Kliment ve své práci přibližuje sociologické teorie sociální deviace aplikovatelné na bezdomovectví. Jedná se např. o teorie strukturálního napětí, sociálního konfliktu či teorie kontroly nebo nálepkování.

určitého ideového obrazu světa, dále k prohlubování sociálních vazeb a nakonec i budování materiální lidské základny. Vzniká tak kultura či kulturní kód.⁵ Neolitická revoluce člověka usazuje na určitá místa, dochází tak k vytváření trvalých sídel, obydlí a posléze prvních měst jako bylo kupříkladu Jericho. Člověk si také začal vytvářet svůj symbolický svět.⁶

K tomuto symbolickému světu patřila vždy i určitá struktura tvořící se společnosti a s ní nutné představy řádu a pravidel. V této chvíli nám ale nutně vzniká kategorie či stav na pomezí těchto pojmů. Jakmile je tu řád, je tu vždy něco mimo řád. Tak se nám začínají vyskytovat lidé mimo strukturu, ti jíní a odlišní. Jsou zde cizinci (barbaři), otroci, váleční zajatci, provinilci proti zákonu či tabu. Ti všichni se nutně ocitají v okamžiku, kdy ztrácí domov, kdy jej musí opustit, jsou z něho vytrženi a vhozeni do přechodné a nejisté fáze bez domova. Tak se nám historií vine linie lidí bez domova, nicméně zásadním aspektem k tvoření této kategorie vyloučených bylo to, jak ta či ona společnost nebo kultura „bezdomovectví“⁷ chápala. Neboť vedle výše zmíněného nuceného opuštění domovů, se nám v dějinách objevují i tendence povýšení symbolu bezdomovectví na cíl duchovní cesty. To spatřujeme v lesních poustevnících a svatých mužích hinduismu, odchodu do bezdomí v buddhismu či v životech biblických proroků a poustevníků.⁸

Růst sociální nerovnosti a chudoby se rozvíjí již od antiky a je spojen především s městským životem. Právě ve městech se hromadí masy lidí žijících v nedůstojných podmínkách „radikální chudoby“⁹, což je fakt, který se dále nese i přes středověk až do dnešních dnů. Vedle toho ale mnohé náboženské systémy reagovaly na tuto bídu a vytvářely kodexy etického jednání, solidarity k chudým, nemocným a poníženým. Přiblížení k člověku tak nalzáme již ve stoicismu. Judaismus přichází se zásadním základním zákonem a to láskou k bližnímu člověku. Tento aspekt posléze významně pozdvihl Ježíš Kristus, který se snažil povýšit onu masu ponížených a posledních, a otevřel jim nejen cestu k božství, ale především k lidství a člověku jako důstojné lidské bytosti. V jeho duchu šla poté křesťanská tradice, která nejen přenesla evropské společnosti z antiky do středověku, ale především

⁵ Srov. KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 17-18.

⁶ Srov. KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace*, Ostrava: Moravapress, 2014, s. 25-30.

⁷ Pojem bezdomovectví je jistě spjat až s moderní dobou, nám jde pouze o příměr k faktu, který v dějinách nepochybně nastával v důsledku ztráty domova.

⁸ Srov. WERNER, Karel. *Náboženské tradice Asie*. Brno: Masarykova univerzita, 2002, s. 86 -89, s. 111 – 115; PELIKAN, Jaroslav. *Ježíš v proměnách staletí*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008, s. 153-166.

⁹ Cit. PETRÁČEK, Tomáš. *Člověk, hodnoty a dynamika středověké společnosti: antropologické koncepty středověku v transkulturní perspektivě*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 83.

upevnila sociální struktury středověké společnosti včetně pomoci těm nejchudším. Nicméně středověk přináší i další rozvoj městského života a s ním spojený rozvoj městské chudiny, která má určité podpory v milodarech těch bohatších. Této výsady se ale nedostává migrujícím skupinám nebo nemocným. Hospodářské krize nebo morové rány pak zesilují tlak na nejchudší skupiny, které se posléze mnohdy radikalizují a vytváří tak potenciální nebezpečí pro vznik sociálních rebelií a bouří.¹⁰ Zásadním strukturálním prvkem, který naopak vždy pomáhal mírnit utrpení těch nejchudších a vyloučených, byly mnišské řády. Františkáni dokonce povýšili chudobu na zásadní ctnost a životní cestu k Bohu. Charitativní činnost mnišských řádů přetrvává až do dnešních dnů.¹¹

Dalším dějinným faktorem důležitým pro pochopení kontextu bezdomovectví je průmyslová revoluce a s ní spojený rozvoj nových technologií, industrializace a urbanizace v 18. a 19. století. V této přelomové době dochází k obrovským strukturálním změnám evropských společností, jejichž důsledkem je přesun velkého množství obyvatelstva z venkova do měst, což vede k narušení dosavadních společenských vztahů. Města se stávají centrem možností k zbohatnutí, ale zároveň i místem obrovské chudoby a bídy. Bezdomovectví se tak spojuje právě s městským životem. Reakce na tuto lidskou bídu vidíme již ve snahách osvícenství (Immanuel Kant), britském liberalismu (Adam Smith) a utilitarismu (John Stuart Mill), díky nimž se do obecného povědomí dostávají témata lidských svobod, občanských práv a sociální podpory znevýhodněným a chudým lidem. Sociální tematika je dále výrazným motivem dvou velkých politických ideologií 19. století, a to marxismu a socialismu.¹²

Vedle filosofických úvah se postupně objevují i konkrétní snahy států o rozvíjení sociální pomoci a začíná se pozvolna od 19. století rozvíjet idea „sociálního státu“. V Rakousku-Uhersku, jehož součástí byly i české země, se jednalo například o domovské právo (zákon č. 105/1863 ř.z.), které určovalo obcím péči o chudé a povinnosti postarat se o lidi bez domova.¹³ Obrovský rozvoj sociálního státu pak zaznamenala většina evropských států po druhé světové válce. V západních demokraciích došlo k úspěšnému propojení liberálních principů tržního hospodářství se sociální politikou, které se nakonec prosadilo i v

¹⁰ Srov. PETRÁČEK, Tomáš. *Člověk, hodnoty a dynamika středověké společnosti: antropologické koncepty středověku v transkulturní perspektivě*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 91-93.

¹¹ Srov. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 27.

¹² Srov. JANÁK, Dušan. *Kapitoly z dějin sociální práce*. Opava: Slezská univerzita, 2011, s. 49-53.

¹³ Srov. BARŠOVÁ, Andrea; BARŠA, Pavel. *Přístěhovalectví a liberální stát*. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 86 a s. 207; POTŮČEK, Martin; SVOBODA, Radovan. *Analýza vývoje legislativního rámce podpory návratu lidí bez domova do bydlení*. FÓRUM sociální politiky 1/2020, s. 19-20.

mnoha státech bývalého komunistického bloku po roce 1989 včetně tehdejšího Československa.

Bohužel žádná z ideologií posledních století nedokázala bídu a chudobu odstranit. Ani komunistické revoluce a socialistická zřízení, ani liberální demokracie s ideou sociálního státu nebyli a nejsou schopny účinně reagovat a vyřešit problém chudoby světa stejně jako bezdomovectví. Co se týká našich zemí, tak v době socialismu přešla veškerá sociální péče pod státní kontrolu. Po roce 1989 se s příchodem tržního hospodaření vrací i do českých zemí témata chudoby, nezaměstnanosti a bezdomovectví. V současnosti je pak zásadní zákonnou úpravou týkající se sociální péče, a tedy i bezdomovectví, zákon o sociálních službách č. 108/2006 Sb.¹⁴

Na závěr této statě si jen připomeňme, že pojem bezdomovectví je nutně spjat s určitou lidskou konstrukcí, která je kulturně a společensky podmíněna. Každá kultura tak může nahlížet na kategorii lidí bez domova, lidí mimo řád a pravidla v naprosto odlišném hledisku, které se navíc v procesu dějin mění. A stejně tak tomu je i s pomocí lidem v nouzi a běžnou etickou praxí. To, jak se nahlíží v současnosti na bezdomovectví, si přiblížíme v následující části.

1.3. Definice bezdomovectví

Jakákoliv definice nebo následná typologie je určitým pokusem klasifikace, tedy vytvoření určitého symbolického světa. Problémem jakékoliv klasifikace je vytváření hranic. Otázkou vždy zůstává, kudy vést hranice mezi skutečnostmi, které chceme rozlišit. Zvláště když si uvědomíme, že se jedná o dynamický a velice proměnlivý proces. Bezdomovectví je zjevným příkladem toho, jak podobné klasifikace mohou narážet na množství problémů již tím, že zahrnují velice rozmanitou a různorodou skupinu lidí.

S odkazem na společenské chápání je bezdomovec vnímán jako neupravený, zanedbaný člověk, který je často opilý, pohybuje se na nádražích, v parcích či u nákupních center, kde obtěžuje ostatní kolemjdoucí a jedná se převážně o muže. Tento pohled můžeme nazvat laickým, bez bližší znalosti problematiky, a může nést pejorativní nádech.

¹⁴ Srov. POTŮČEK, Martin; SVOBODA, Radovan. *Analýza vývoje legislativního rámce podpory návratu lidí bez domova do bydlení*. FÓRUM sociální politiky 1/2020, s. 19-20.

V české odborné literatuře se nicméně pojem bezdomovec a bezdomovectví (či bezdomovství) ujal a je běžně používán. Jde o pojem výstižný a všeobecně známý a dle Ilji Hradeckého jeho „*nespornou a velmi významnou výhodou je, že jde o zavedený jednoslovný pojem. Bude však nutno toto slovo ve veřejnosti rehabilitovat.*“¹⁵ Na bezdomovectví pak odborná veřejnost nahlíží z několika různých perspektiv.

1.3.1. Bezdomovectví jako absence domova

Bezdomovectví lze jednoduše definovat jako život bez domova, nicméně tato zdánlivá jednoduchost se vytrácí v okamžiku, když se zamyslíme nad významem pojmu domov. Domov můžeme chápat jako střechu nad hlavou, tedy místo, kde na nás neprší a není nám zde zima. V tomto slova smyslu jde o užší definici pojmu bezdomovectví a rozvíjí jej například ve své studii Suzanne Fitzpatrick, která argumentuje tak, že „*nevalně bydlet je jedna věc, nemít vůbec kde bydlet je věc druhá.*“¹⁶

Na druhou stranu domov není jen přístřeším, ale nese i další významy, jako místo bezpečí, soukromí, jistoty či rodinného zázemí.¹⁷ S touto širší definicí pracuje i typologie ETHOS¹⁸, která vytvořila tři základní domény tvořící domov. Za prvé je to doména fyzická, jež se týká naplnění potřeb mít slušné bydlení pro jednotlivce i pro rodinu. Za druhé je to právní doména týkající se vlastnictví bydlení, právních nároků a také jistot užívání bydlení (např. ve formě právních smluv). Poslední doména je sociální, která vyjadřuje naplnění potřeb soukromí a možností udržovat společenské vztahy.¹⁹

1.3.2. Bezdomovectví jako sociální vyloučení

Jiná varianta definování bezdomovectví je skrze pojem sociálního vyloučení, které chápeme v této práci jako vytržení jedince ze společenských struktur a institucí. Pro Vlastimilu

¹⁵ Cit. HRADECKÝ, Ilja a kolektiv. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje, 2007, s.28.

¹⁶ Cit. FITZPATRICK, Suzanne; KEMP, Peter; KLINKER, Suzanne. *Bezdomovství*. Kostelec nad Černými lesy, 2004, s.11.

¹⁷ Srov. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 10.

¹⁸ ETHOS (European Typology of Homelessness and Housing Exclusion) vytvořila Evropská federace národních sdružení pracujících s bezdomovci (FEANTSA), viz. www.feantsa.org nebo HRADECKÝ, Ilja a kolektiv. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Destiny, 2007.

¹⁹ Srov. HRADECKÝ, Ilja a kolektiv. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje, 2007, s.11.

Hradeckou a Ilju Hradeckého se bezdomovectví „ukazuje být extrémním projevem společenského vyloučení“²⁰, které je zároveň stavem „životní krize, z níž je nespolehlivé bez účinné vnější pomoci navrátit se k běžnému životnímu stylu.“²¹ Dle těchto autorů je člověk v dnešní době vystaven obrovskému společenskému tlaku, který ale ne každý jedinec je schopen ustát. Pokud není člověk schopen se udržet ve společenské struktuře a dostat očekávání spojená s plněním běžných životních rolí, dochází k propadu mimo struktury. Bezdomovcem se málokdy člověk stává ze své svobodné vůle, ale jde o důsledek mnoha faktorů. Objektivními faktory může být nedostatečná sociální a bytová politika, dluhové pasti, chudoba, nezaměstnanost, ale i negativní stereotypy společnosti. Subjektivními faktory pak může být ztráta bydlení nebo zaměstnání, rozpad rodiny, domácí násilí. Dále se může jednat o různé osobní faktory, jakými jsou různé typy zdravotních onemocnění a handicapů. V neposlední řadě jsou tu i důvody institucionální, kterými je například propuštění z výkonu trestu.²² Vlivem těchto faktorů je člověk v sociálním procesu odsouván na okraj společnosti, kde je mu „omezován nebo zamezen přístup ke zdrojům, které jsou dostupné ostatním členům společnosti.“²³

1.3.3. Bezdomovectví jako sociální selhání a deviace

Jinou optikou na bezdomovectví mohou být teorie sociální deviace. Deviantní člověk se odchyluje od běžných a obecně přijímaných norem a pravidel dané společnosti, narušuje tyto normy a způsoby konformního jednání.²⁴ Podle Marie Vágnerové je pak bezdomovectví „syndrom komplexního sociálního selhání, který je spojen s neochotou nebo neschopností respektovat běžné společenské normy a jednat v souladu s nimi.“²⁵ V teoriích sociální deviace mohou být příčiny bezdomovectví studovány v rámci osobnosti jedince, kterými se zabývají biologické a psychologické koncepce. Další možností jsou koncepce sociologické, jež se zaměřují na sociální příčiny a sledují sociální prostředí, ve kterém daný jedinec funguje. V rámci teorie strukturálního napětí, která vychází s prací Émila Durkheima nebo Roberta R.

²⁰ Cit. HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996, s. 25.

²¹ Cit. HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996, s. 24.

²² Srov. HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996, s. 23-34.

²³ Cit. KLIMENT, Pavel. *Dvojitá optika bezdomovství*, Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 36.

²⁴ Srov. GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999, s. 185-186.

²⁵ Cit. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub; CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 7.

Mertona, tak můžeme bezdomovectví chápat jako stav anomie, kdy se jedinec dostává do konfliktu se společností tím, že se nepodílí na společné dělbě práce, solidaritě a cílech společnosti. Jednou ze strategií k zvládnutí tohoto nesouladu se společenským řádem je pak forma úniku, kterou lze v bezdomovectví často spatřovat.²⁶

1.4. Typologie bezdomovectví

Pro bližší vymezení bezdomovectví se v odborné literatuře pracuje s různými typologiemi, tedy snahou rozdělit fenomén bezdomovectví do specifických kategorií. Důvodem je neobvyklá rozmanitost lidí bez domova, což působí potíže již v samotných definicích. Bezdomovec není totiž jen výše zmiňovaný neupravený, zapáchající či opilý člověk na nádraží, ale je to i nenápadný, upravený a slušný muž nebo žena, kterého při běžném setkání nemáte možnost identifikovat jako bezdomovce. Lidé bez domova zahrnují věkovou škálu od dětí, přes mladé až po seniory. Jsou to lidé s různými druhy fyzického či psychického onemocnění, ale i naprosto zdraví jedinci. Jsou to ženy i muži, ač těch je znatelná většina. Mnoho z nich prožilo většinu života jako běžná populace. Byli zapojeni do pracovního procesu, měli vlastní bydlení a mnohdy i rodinný život. Na druhou stranu mnoho bezdomovců nepoznalo jiný způsob života než na ulici či v nejistých podmínkách bydlení. Nepoznalo také láskyplné přijetí těch nejbližších osob, ale mnohdy jen traumatizující zážitky a život v odcizení.

1.4.1. Zjevné, skryté a potenciální bezdomovectví

Tento způsob kategorizace rozvíjí v českém prostředí Vladimíra Hradecká a Ilja Hradecký již od 90. let minulého století. Jde o způsob členění lidí bez domova dle místa pobytu. Zjevné bezdomovectví se týká lidí přímo na ulici, kteří přežívají ve veřejném prostoru, v parcích, na nádražích, u supermarketů nebo v keřích či lesících měst. Jsou to i lidé využívající nocleháren či denních center sociálních služeb. Jde o menšinovou část lidí bez domova, která však je nejvíce na očích a mnohdy i obtěžuje ostatní lidi žebráním, agresí, opilostí či zápachem. Skryté bezdomovectví se týká lidí, kteří žijí jako bezdomovci, ale na první pohled nejsou

²⁶ Srov. KLIMENT, Pavel. *Dvojitá optika bezdomovství*, Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 17-20.

zjevnými bezdomovci. Často využívají dlouhodobě sociálních služeb, ať již nocleháren či azylových domů nebo žijí v levných ubytovnách a podnájmech. Poslední skupinou je pak bezdomovectví potencionální. Jde o lidi, kteří bydlí v nejistých bydleních, bez smluv a právních jistot a jsou ohroženi bezdomovectvím. Zapadají sem kromě toho lidé před propuštěním z výkonu trestu, ale i uprchlíci nebo osoby ohrožené domácím násilím.²⁷

Podobnou kategorizaci lze nalézt i v cizojazyčné literatuře např. u Megan Ravenhill, která rozlišuje bezdomovectví jako *roofless* (bez přístřeší, střechy nad hlavou), což je obdoba Hradeckého zjevného bezdomovectví. Další kategorií je *houseless* (bez bytu) srovnatelná se skrytým bezdomovectvím a nakonec potenciální bezdomovectví je určeno jako *precariously housed* (nejisté bydlení).²⁸

1.4.2. Typologie ETHOS

Výše uvedené dělení pak nachází rozšíření a uplatnění v evropském měřítku, které rozvíjí organizace FEANTSA s vypracovanou typologií ETHOS. Již jsme zmínili tři domény vyloučení (fyzickou, právní a sociální), které určují i následné čtyři základní kategorie bezdomovectví:

- bez střechy (*roofless*) zahrnuje život ve veřejném prostoru, na ulici nebo v noclehárnách, tedy zjevné bezdomovectví
- bez bytu (*houseless*) se týká života v podporovaném ubytování sociálních služeb, jako jsou azylové domy, dále jde o přechodné ubytovny, ubytovny pro imigranty, osoby ohrožené domácím násilím nebo před propuštěním z výkonu trestu, tedy skryté bezdomovectví
- nejisté bydlení (*insecure housing*) zahrnuje dočasné a provizorní bydlení, např. dočasné bydlení známých, podnájmy bez právního nároku nebo nezákonné obsazení pozemku
- nevyhovující bydlení (*inadequate housing*) jako nestandardní, nevhodné, neobyvatelné či přelidněné bydlení bez soukromí nebo i mobilní bydlení.²⁹

²⁷ Srov. HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996, s. 27-32. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 13-14.

²⁸ Srov. RAVENHILL, Megan. *The Culture of Homelessness*. Burlington: Ashgate, 2008, s. 13.

²⁹ Srov. HRADECKÝ, Ilja a kolektiv. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje, 2007, s. 20-24, s. 32-33.

1.4.3. Typologie podle zákona o sociálních službách č.108/2006 Sb.

Zákon o sociálních službách nikde nepoužívá pojmy bezdomovec a bezdomovectví, ale pracuje s pojmy osoby bez přístřeší a osoby bez domova. Osoby bez přístřeší blíže nspecifikuje, osoby bez domova (§57) jsou dle tohoto zákona v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou domova. Obě skupiny pak obecně určuje §53 tak, že se jedná o osoby ohrožené krizovou sociální situací a jejichž návyky a způsoby života vedou ke konfliktu se společností a k sociálnímu vyloučení. Sociální služby, které se zaměřují na výše uvedené cílové skupiny, jsou dle zákona sociálními službami prevence, mezi něž patří noclehárny, azylové domy nebo nízkoprahová denní centra.³⁰

1.4.4. Další možné typologie

Vedle prostorového členění do různých kategorií můžeme dělit bezdomovectví z hlediska časového. Krátkodobé bezdomovectví se může odehrávat pouze v řádu několika dnů či měsíců, obvykle však nejdéle do jednoho roku. Dlouhodobé bezdomovectví se protahuje až na celá léta. Důsledkem takového prodlévání na okraji společnosti jsou pak výrazné změny v návycích a chování takových lidí a návrat do běžného života je každým rokem obtížnější.³¹ Jinou možností je rozlišování dle věkových kategorií, pohlaví nebo dle způsobu života.

1.5. Příčiny bezdomovectví

O bezdomovectví velmi výstižně platí slova Táni Průdkové a Přemysla Novotného, že nejde o „izolovaný jev, ale spleť problémů, která má značný přesah do všech oblastí života.“³² A tyto problémy mají své různorodé příčiny, které lze rozlišit na strukturální a individuální.

³⁰ Kompletní znění zákona o sociálních službách č. 108/2006 Sb. je dostupné na webových stránkách https://ppropo.mpsv.cz/zakon_108_2006.

³¹ Srov. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 8.

³² Cit. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 7.

Strukturální (objektivní, vnější) příčiny se týkají politických a ekonomických podmínek dané společnosti, tedy jaká je hospodářská vyspělost, zákony či sociální politika určitého státu. V konkrétní podobě jde o stav nezaměstnanosti a chudoby, hospodářské krize, přístupu ke vzdělání, bytové politiky nebo sociální ochrany znevýhodněných lidí ve státě. Důležitým a již zmíněným faktorem je i sociokulturní zázemí, tedy jaké jsou stereotypy, předsudky nebo konflikty dané společností.³³

Individuální či vnitřní faktory souvisí přímo s určitým člověkem, jeho osobností a životním příběhem. Autoři nejčastěji rozlišují tři základní kategorie. Za prvé jde o osobní faktory, kam náleží mentální retardace, tělesná a duševní onemocnění, poruchy osobnosti, závislosti, nízké vzdělání, nedostatečné schopnosti, dovednosti a adaptabilita. Může jít také o reakci na nahromadění stresových událostí, které člověk není schopen sám zvládnout. Druhým příkladem jsou vztahové faktory, což jsou především rodinné problémy. Příčinou bezdomovectví jsou tak negativní zážitky z dětství v disfunkční rodině, zneužívání v dětství, rozpad rodiny nebo domácí násilí. Třetím faktorem jsou materiální podmínky, ve kterých jde o ztrátu bydlení a zaměstnání, nízký či žádný příjem financí nebo zadluženost.³⁴

Výše zmíněné faktory souvisí se sociální strukturou a v reálných životních příbězích se většinou různou mírou mísí, nelze rozhodně zobecnit jednotlivé hledisko. Zásadním je především to, že díky uvedeným problémům vzniká v člověku konflikt a to jak vnitřní, se svým vlastním niterným světem, tak i vnější, který je namířen proti sociální struktuře.

1.6. Život na ulici, život na okraji a v jinakosti

Propad na ulici považuje Marie Vágnerová za „*kulturní šok ... kdy zásadní změna prostředí ... a odtržení od společnosti vyvolávají strach a způsobí otřes základů existence člověka.*“³⁵ Člověk přichází o dosavadní způsoby života, o známé prostředí jakým je domov či zaměstnání, o rodinné nebo přátelské vazby a ocitá se osamocen ve světě neznámého, nejistého a nebezpečného světa. Na jednu stranu může tento stav znamenat osvobození se

³³ Srov. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 15; HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996, s. 33.

³⁴ Srov. PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008, s. 33-34.; VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 59.

³⁵ Cit. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 70.

z dosavadního tlaku a stresu, kdy únik do bezdomoví řeší krizovou situaci. Na druhou stranu to však může být další stresový podnět, který posléze vede ke frustraci, depresi a dalším zdravotním komplikacím.

Na ulici přestává platit dosavadní řád, na který je jedinec zvyklý. Jeho postavení a role ztrácí svůj význam a smysl. Jde o stav bez místa, které by poskytlo možnost schovat se a odpočnout si, a zároveň se jedná i o stav jakéhosi bezčasí, které se pojí k nekonečnému toulání se po různých částech města, což je důsledek strachu někde usnout. Mnoho lidí, kteří se ocitají na ulici poprvé v životě, nevědí kam jít, kde přespat a komu si říci o pomoc. Často jde o situaci, kdy dotyčný člověk bez domova nemá žádné finanční prostředky a mnohdy ani žádné jídlo. Žebrat v takové situaci se ale většina lidí stydí.³⁶

Propad na ulici se tak jeví jako stav vyvázání se ze struktur majoritní společnosti, kdy se člověk může ocitnout mimo tyto struktury nebo v konfliktu s nimi. Tento stav lze také charakterizovat jako přechodovou fázi sociálního procesu, v níž mizí minulost a budoucnost a zůstává jen stav nyní a teď, stav přítomnosti. Pro lidi na ulici může najednou zmizet dosavadní smysl a cíl života, neboť není kam se vrátit a především ke komu. Výrazným faktorem prvních dní na ulici může být totální osamocení spojené s nejistotou a strachem. Osamocení pak může vést až k pocitům odlidštění a nepřátelství celého okolí.

1.7. Důsledky bezdomovectví

Život bez domova dopadá na člověka různým způsobem. Pokud jde o krátkou životní epizodu, může tato zkušenost vést k určité životní lekci, díky níž se člověk napříště podobné životní krizi raději vyhne či ji bude umět řešit. Většina bezdomovců ale setrvává v krizi delší časová období, ať již na ulici nebo v nejistém bydlení. Tato nejistota spojená s chudobou a mnohými závislostmi pak dopadá negativně na celkový zdravotní stav bezdomovců. Nejvíce devastující je pravděpodobně závislost na alkoholu či drogách, která vedle častých úrazů přináší těžká poškození zdraví vedoucí až k předčasným úmrtím.³⁷

³⁶ Srov. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 70-75.

³⁷ Srov. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 164-194.

1.8. Shrnutí kapitoly

V této kapitole jsme představili několik základních definicí bezdomovectví s možnými variantami typologií, které jsou v odborných kruzích sociální práce a příbuzných oborů běžně přijímány. Přiblížili jsme si uchopení této problematiky skrze české zákony, stejně jako evropské snahy o zachycení a kategorizování bezdomovecké problematiky.

Bezdomovectví tak dle výše zmíněných definicí můžeme nahlížet jako tu část sociálního procesu, kdy se jedinec nebo celé skupiny lidí dostávají na okraj společenských struktur, norem a očekávaných způsobů jednání. Bezdomovectví je stavem životní krize, jejímž projevem je výrazné sociálního vyloučení. Důsledkem tohoto vyloučení může být radikální změna identit jedince, vzorců chování a ztráta sociálních vazeb. Lidé bez domova se mohou ocitnout ve stavu osamocení, odcizení a odlišnosti od obecně uznávaného řádu dané společnosti. Z tohoto stavu se většinou již nejsou schopni dostat vlastními silami a potřebují určitou pomoc zvenčí. Touto pomocí může být některá z forem sociálních služeb.

2. kapitola: Symbolické světy lidí bez domova

V této kapitole si představíme základní teoretická východiska symbolické antropologie použitelná pro bližší pochopení a porozumění fenoménu bezdomovectví. Přiblížíme si pojmy symbolu, domova, liminality, *communitas* nebo kategorií špíny a nemístného. Tyto pojmy se zároveň pokusíme aplikovat na téma bezdomovectví v teoretické rovině.

2.1. Východiska symbolické antropologie

Naše práce je postavena na tezí autorů, kteří jsou řazeni mezi symbolické antropology. Základním východiskem pro autory jako Victor Turner nebo Mary Douglasová byl zejména britský strukturální funkcionalismus, jenž byl pro ně vlivným impulzem v počátcích jejich kariéry. Tento přístup prosazoval důležitost terénních výzkumů a studium fungování sociokulturních systémů v synchronní perspektivě. Turner začínal svoji vědeckou dráhu pod vlivem Alfreda Reginalda Radcliffa-Browna, z něhož využil ve své práci především pojetí sociální struktury jako hierarchického uspořádání společnosti, kdy jednotliví členové mají svá určitá postavení a role. Struktura pak vyjadřuje způsoby vzájemných vztahů mezi členy společnosti. Celá tato organizace vztahů je určována institucemi.³⁸

Problém tohoto chápání společnosti jako funkčního celku, která se jeví až jako samostatná realita, podnítilo Victora Turnera k zaměření se na procesy, které dynamicky mění struktury, a kterými jsou konflikty uvnitř každé společnosti.³⁹ Inspirací pro studium konfliktu byl Turnerovi jeho učitel Herman Max Gluckman, který rozvinul teorii konfliktu, jež zdůrazňuje integrující ale i rozdělující vliv konfliktu na společenský proces.⁴⁰ Turner byl později krom jiného ovlivněn i prací francouzského strukturalisty Clauda Lévi-Strausse, což se projevilo například v chápání symbolu v jeho normativní, vědomé podobě, a sensorické

³⁸ Srov. SOUKUP, Václav. *Antroplogie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011, s. 486-491, s. 507-508.

³⁹ Vedle V. Turnera je dalším významným antropologem, který se zabýval konflikty ve společnosti, Edmund Leach, který poukazoval na rozdíl v ideálním chápání sociálních struktur tak, jak to viděl A.R. Radcliffe-Brown, a reálným světem, který se může značně od těchto ideálů lišit. Srov. CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I*. Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 5-6.

⁴⁰ Srov. SOUKUP, Václav. *Antroplogie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011, s. 508.

části, která vychází spíše z emocí a nereflektované stránky osobnosti.⁴¹ Zásadním impulzem pro celou Turnerovu pozdější práci bylo dílo Arnolda van Gennepa, na jehož práci o přechodových rituálech navázal, zvláště pak fázi liminality. Dílo A. van Gennepa si více přiblížíme později v části věnované pojmu liminalita (2.5.).

Mary Douglasová vycházela především z práce svého učitele Edwarda Evana Evans-Pritcharda, díky němuž se zaměřila na rozpracování chápání významů sociokulturních jevů namísto studia společnosti jako funkčního systému.⁴² Též ji přivedl ke komparativnímu přístupu v psaní svých prací. Dalším významným antropologem, který ji přivedl právě k tématice symboliky znečištění, byl Franz Steiner, který jí ovlivnil svojí knihou *Taboo*. Za významné inspirátory jsou také považováni Émile Durkheim, od kterého čerpá představu sociálního základu lidského myšlení, které se posléze projevuje právě ve společenských klasifikacích, a Claude Lévi-Strauss s jeho strukturálními analýzami.⁴³

2.2. Co jsou symbolické světy

Symbolické světy přijímáme plně již od dětství v procesu socializace. Tak se stáváme postupně člověkem symbolickým, který je schopen chápat různé významy symbolů a jejich vzájemné vztahy.⁴⁴ Robert R. Murphy definuje symbol jako „*jakýkoliv znak obdařený obecným či abstraktním významem*“ nebo jako „*znak se širším významem*.“⁴⁵ Symboly jsou lidskými konstrukty a každá společnost a kultura si může vytvářet své specifické symbolické světy. Podle Clifforda Geertze jsou symboly „*vnějšími zdroji informací*“, které „*leží mimo hranice individuálního organismu jako takového*.“⁴⁶ Symboly slouží jako abstraktní modely, které mohou být modely pro něco, tedy když symboly slouží například k předávání sociokulturních vzorců mezi sociálními skupinami, nebo modely něčeho, což umožňuje popisovat či reprezentovat sociální procesy a jejich struktury.⁴⁷ Victor Turner pak zdůrazňuje

⁴¹ Srov. CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I.* Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 13.

⁴² Srov. SOUKUP, Václav. *Antroplogie. Teorie člověka a kultury.* Praha: Portál, 2011, s. 556.

⁴³ Srov. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu.* Olomouc: Malvern, 2014, s. 7, s. 38 a s. 244-245.

⁴⁴ Srov. KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace.* Ostrava: Moravapress, 2014, s. 25.

⁴⁵ Cit. MURPHY Robert F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie.* Praha: SLON, 2010, s. 31.

⁴⁶ Cit. GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur.* Praha: SLON, 2000, s. 108.

⁴⁷ Srov. GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur.* Praha: SLON, 2000, s. 109-111.

dynamický charakter symbolů, které své významy ztrácejí nebo získávají v průběhu času nebo změnou vlastních forem symbolů.⁴⁸

Bez symbolických světů bychom nemohli žít a především porozumět světu kolem sebe, neboť nám přinášejí veškeré vědění o světě, legitimizují sociální řád a tak nám osvětlují, jak se máme chovat, jaké jsou naše morální hodnoty a jaké zákony jsou pro nás určující. Symbolické světy úzce souvisí s každodenní lidskou zkušeností, neboť určují věcem jejich dané místo a význam a nám tak umožňují orientovat se ve světě.⁴⁹ Umožňují nám klasifikovat či třídit okolní svět a především dávat tomuto světu smysl.⁵⁰ Díky symbolické klasifikaci nám poté vznikají kategorie různého charakteru, které jsou v souladu s daným řádem, ty jsou pak vnímány jako správné, vhodné, ideální. Jakmile ale jednou máme vytyčeno co je dobré, tak nám přirozeně vzniká i část kategorií, které nedosahují požadovaného ideálu a propadají skrze nastavený řád.⁵¹

2.3. Narušení symbolického světa

Lidské společnosti nejsou žádným pevným a idylickým místem vzájemného soužití všech svých členů, ale prostorem rozmanité interakce, díky které může docházet ke konfliktním stavům. Tak jako jsou lidé schopni vytvářet svůj svět, jsou schopni jej přetvářet nebo i ničit. Tak dochází k narušení společenského řádu a tím i k narušení symbolických světů. Poté může docházet k postupné destrukci základních struktur, kdy se hroubí zákony, vztahy, postavení a role. V případě jedince může jít o narušení vnitřní celistvosti člověka a zhoršení jeho zdravotního stavu.

Bezdomovectví jako stav sociálního vyloučení můžeme chápat také jako společenskou anomii, což jsme již výše přiblížili tak, že jedinec či skupina není schopna podílet se na společné solidaritě a v důsledku společenského tlaku se ocitá mimo sociální struktury.⁵² Člověk nebo i větší skupiny lidí, což je příklad lidí bez domova, se ocitají na okraji či přímo mimo existující sociální řád. Jsou v jakémsi „mezistavu“ (*inbetweenness*), který nazýváme v této práci stavem liminálním a který rozebereme podrobněji níže. Z hlediska většinové

⁴⁸ Srov. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 21-22.

⁴⁹ Srov. GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur*. Praha: SLON, 2000, s. 58.

⁵⁰ Srov. MURPHY, Robert F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON, 2010, s. 31.

⁵¹ Srov. ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus*. Praha: SLON, 2012, s. 106-110.

⁵² Srov. KLIMENT, Pavel. *Dvojitá optika bezdomovství*, Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 19.

společnosti mohou být lidé v tomto anomickém stavu chápáni jako anomálie ve smyslu Mary Douglasové, tedy něčeho nemístného a nebezpečného pro stávající řád.⁵³ Pokud ztrácíme symbolický svět, přicházíme o propojení s daným sociálním řádem, ve kterém se přestáváme orientovat. Nicméně jako lidé jsme schopni daný symbolický řád přetvářet skrze jiné významy, kterými předešlé symboly naplňujeme. Je to i jedna z možností jak krizi symbolického řádu přežít, tedy tím že jej predefinujeme a obdaříme novými významy. Krajní možnosti řešení krize může být i celkový únik z dané situace, jehož projevem je zapomnění nebo vytěsnění problému. Způsoby podobného řešení lze vidět v bezdomovecké komunitě ve formě nadměrné konzumace alkoholu nebo drog.⁵⁴

Ač tedy symbolické světy v mnohém předurčují významy lidského světa, tak lidé jsou na druhou stranu schopni tento symbolický svět ovlivňovat a přetvářet. Jde tedy o vzájemný dialektický proces, který určuje i dynamiku společenského procesu. Symbolický svět je sice jistě světem primárně teoretický, ale zároveň je součástí veřejné sféry, neboť skrze sociální události je objektivován do našeho světa, čímž je i empiricky pozorovatelný a tedy vědecky uchopitelný.⁵⁵ Problematickou otázkou vždy zůstává jak toto vše interpretovat. Nyní tedy obrátíme pozornost k jednotlivým symbolům bezdomovectví.

2.4. Symbol domova a bezdomovectví

Základním symbolem, který se váže k bezdomovectví, je v první řadě symbol domova, bydlení a obydlí. Dům člověka ochraňuje již od útlého dětství a stává se tak i jeho prvním světem, který pro něho existuje již před oním heideggerovským „vržením do světa“.⁵⁶ Domov je v našich myslích spojen s jistotou, bezpečím, rodinou, láskou. Tedy alespoň v té ideální představě, jak bychom jej chtěli prožívat. Samozřejmě mnoho lidí se ve svých životech nikdy neseťká s takovým idylickým domovem. Naopak pojem domov může nabývat významu strachu a zklamání, zneužívání, bití, ponižování apod. Je to svět domácího násilí, patologických rodinných vztahů, ze kterých si lidé nesou do života těžké šrámy na duši i na těle, jejichž důsledkem mohou být poruchy osobnosti či jiné duševní nemoci nebo sklony

⁵³ Srov. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 73.

⁵⁴ Srov. LORENCOVÁ, Radmila. *Spiritualita uživatelů alkoholu a marihuany*. Praha: Dauphin, 2011, s. 45-50.

⁵⁵ Srov. GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur*. Praha: SLON, 2000, s. 107-108.

⁵⁶ Srov. KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 65.

k závislostem. Právě nefunkční rodinné zázemí domova je jedním ze zásadních faktorů bezdomovectví.

Domov je nepochybně významnou existenciální oporou člověka, proto ztráta domova je obrovským ohrožením samotné existence člověka.⁵⁷ Bez domova a bez bydlení se stává zranitelným vůči okolí. Tak je ohrožen nejen nepřízní počasí, kdy může v krajním případě umrznout, ale i lidským faktorem, kdy může být, a také bývá, fyzicky napadán. Tyto případy mnohdy nekončí jen modřinami, ale i těžkým ublížením na zdraví nebo smrtí. Právě lidé bez domova jsou často obětmi násilí nebo přinejmenším ponižování.

Na druhou stranu i nepříznivé životní podmínky podněcují lidi bez domova k nezvyklé a různorodé tvořivé aktivitě, jejímž cílem je snaha vytvořit si znovu náhradu domova. Domovem se tak stávají stany, dřevěné chatky či zemljanky, obydlí pod mostky či ve starých opuštěných budovách. Domovem mohou být i desítky igelitových tašek, které putují jako nomádský příbytek stále se svým majitelem jako jediný majetek a malá jistota ve světě nejistoty. Nic z toho samozřejmě nenaplnuje představy většinové společnosti o domově, ale lidem bez domova to určité „ukotvení“ může přinést. A tak, i když bezdomovci zpřetrhali mnohé vazby se společností, toto je příklad predefinování symbolického světa. Domov je stále důležitým prvkem a i lidé bez domova se jej snaží nějak vytvářet i přes nepřízeň osudu a krizovou životní situaci.

2.5. Liminalita jako symbol přechodu a změny

2.5.1. Počátky pojmu liminalita.

Základním přístupem k bezdomovectví v této práci je skrze teoretický rámec liminality. Tento pojem vnesl do antropologického světa Arnold van Gennep již v roce 1909 ve své práci *Rites de Passage*, ve které se zabýval přechodovými rituály, jejich členěním, popisem a významem pro společenské procesy. Van Gennep zdůraznil důležitost přechodu mezi statusy jednotlivců i celých skupin.⁵⁸ Přechodový rituál rozčlenil na tři stádia. Odloučení (*separation*) ze stávajícího společenství je charakterizováno ztrátou dosavadního statusu a identity. Projevem

⁵⁷ Srov. KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 14.

⁵⁸ Významné ritualizaci podléhají životní události jako narození, dospívání nebo úmrtí, řešení konfliktu, nemoci apod.

pak může být oholení hlavy, rituální očista, svlečení šatů. Fáze liminality je přechodovou (*transition*) nebo také prahovou⁵⁹ fází, která umožňuje přeměnu směrem k nové identitě. V praxi tak může jít o různé iniciační zkoušky, stavy samoty nebo půstu. V závěrečné fázi přechodového rituálu pak dochází k přijetí a začlenění (*incorporation*) jedince či skupiny do nového statusu ve stávající struktuře.⁶⁰ Příkladem může být to, že se chlapec stane mužem a tedy plnoprávným členem společenství. Přechodový rituál pak v této třífázové struktuře viděl A. van Gennep jako universální fenomén. Tento badatel se přesto nestal ve své době příliš známou osobností a jeho dílo zůstávalo spíše nepovšimnuto. Jeho dílo našlo svého pokračovatele až o půl století později v práci britského antropologa Victora Turnera.

2.5.2. Rozvinutí pojmu liminalita Victorem Turnerem

Victor Turner rozpoznal důležitost liminální fáze nejen v rituálech přechodu, nýbrž ve všech rituálech obecně. V rituálech nespatoval pouze sjednocující prvek společnosti, který dává svým členům pocit vzájemnosti a solidarity, jak to razil původně Émile Durkheim, ale viděl v nich především způsoby, jakými se společnost vyrovnává s vnitřními konflikty, tedy se vším co narušuje a ohrožuje vlastní strukturu a řád společnosti.

Victor Turner posléze vycítil v pojmu liminalita daleko širší explanační potenciál, který lze užít k vysvětlení a pochopení změn a konfliktů v celospolečenském kontextu. Tyto své poznatky poprvé rozvinul v díle *Průběh rituál*, které vyšlo v roce 1969. Opouští tak původní smysl konceptu vztaženého pouze na náboženskou sféru a přesunuje jej i do sféry sekulární (např. na beatniky nebo hnutí hippies).⁶¹ Liminální je v Turnerově chápání vše mimo strukturu či na její hranici, je to svět přechodu mezi světy, který rád označuje jako „uprostřed a mezi“ (*betwixt and between*).⁶² Je to ta část společenského procesu, která je nejasná a ambivalentní, a v níž můžeme spatřovat určité „rozostření a splývání odlišností.“⁶³ V liminalitě dokonce Turner spatřuje základ veškerého strukturálního světa, který tkví

⁵⁹ Slovo liminalita vychází z latinského *limen*, které označuje práh (*threshold*). Srov. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 41.

⁶⁰ Srov. GENNEP, Arnold van. *Přechodové rituály*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, s. 27. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 42-44.

⁶¹ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 111.

⁶² Srov. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 113, s. 121.

⁶³ Cit. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 26 (*blurring and merging of distinctions*).

v potencialitě liminality, tedy v možnosti vytvářet a přetvářet náš svět. Turner chápe veškeré společenské dění jako proces, který je tvořen dvěma základními mody a to strukturou, vyjádřenou sítí vztahů, statusů, rolí nebo institucí, a antistrukturou či liminalitou jako přechodovým stavem mezi strukturami.⁶⁴ Symboly se tak jeví jako most mezi světem struktury a antistruktury a tedy i cestou k širšímu pochopení společnosti.

Liminalita tedy vyjadřuje nestrukturovanou část společenského dění, ve které mizí hierarchie a společenská postavení. Mezi hlavní charakteristiky liminality patří neurčitost, bezpohlavnost, anonymita, podřízenost či mlčení.⁶⁵ Toto jsou i rysy, kterými lze vyjadřovat svět bezdomovectví, což si ještě později více přiblížíme. Liminalita je především stavem změny a též vyjádřením krizového okamžiku.⁶⁶ V liminální fázi se bortí sociální vztahy, práva a závazky jsou přerušeny a sociální řád se může jevit zcela převrácen.⁶⁷ Dalším významným znakem je radikální proměna identit člověka.

Právě na příkladu rituálů nám Victor Turner ukázal, jak se určitá společnost lidí může vyrovnávat s tlaky a napětím uvnitř vlastní struktury. Rituál je tak určitým ventilem, který umožňuje upustit tlak mezi lidmi. Toto ale platí i mimo rituál. Ve vývoji společností mnohdy dochází k jakémusi bodu mrazu, kdy společnost stagnuje a nevyvíjí se. To se může projevit například nedostatečným řešením problémů či úplnou neschopností konflikty řešit. Krize vždy hrozí rozpadem vnitřního řádu. V té chvíli pak startuje liminální mechanismus, který má potencialitu vnést nové impulsy do dění skrze inovace a pozitivní změny. Druhou možností je negativní charakter liminality, kdy nespoutané síly jsou schopny řád v krizi celkově rozložit až zničit, kdy se projevuje násilná a destruktivní podoba liminality.⁶⁸

2.5.3. Od liminality ke *communitas*

V liminalitě má zdroj dle Victora Turnera ještě další moment a tím je vytvoření nestrukturované společnosti vzájemně si rovných lidí, kterou nazývá *communitas*. Tu vnímá jako společenství lidí, mezi kterými mizí statusy a role, a kdy se člověk může zjevovat

⁶⁴ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 95-98.

⁶⁵ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 102-103.

⁶⁶ V pozdějších dílech V. Turner pracuje s chápáním společenského procesu jako sociálního dramatu, které obsahuje fáze konfliktu, krize a řešení s návratem zpět do struktury společnosti, což je obdoba dělení přechodového rituálu A. van Gennepa. Srov. Srov. CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I*. Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 9-10.

⁶⁷ Srov. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 27.

⁶⁸ Srov. CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I,II*. Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 18-19, s. 184.

druhému člověku až v jakési idealizované opravdovosti. Turner se zde inspiruje myšlenkami Martina Bubera. Dle Turnera právě chápání dialogického vztahu dvou konkrétních lidí ve vztahu „Já-Ty“, vyjadřuje jeho vnímání liminální zkušenosti lidí, kteří se setkávají v bezprostřední vzájemnosti, která je ale přechodná a jedinečná. A z tohoto setkání poté může následovat setkání s více lidmi ve vzájemném společenství „My“. Podle Turnera tak má „*absolutní My liminární charakter, jelikož trvalost znamená institucionalizaci a opakování, zatímco společenství ... je vždy naprosto jedinečné, a tedy společensky přechodné.*“⁶⁹

Victor Turner rozlišuje tři stádia *communitas*. Existenciální či spontánní *communitas* může být i pouhým krátkým okamžikem lidské zkušenosti, kdy přichází „*vzájemné odpuštění všech nedostatků.*“⁷⁰ Příkladem tohoto typu společenství jsou pro Turnera beatnici a následně hnutí hippies. Ideologickou *communitas* spatřuje v návaznosti na existenciální v tom, jak se lidé snaží vytvářet ideální až utopické společnosti, které jsou prosyceny pojmy jako rovnost, mír, soulad a nevlastnění. Posledním typem je pak *communitas* normativní, která je dle Turnera vlastně již přechodem do struktury, kdy se liminální hodnoty stávají normativními. Jako příklady normativní *communitas* uvádí mnišské řády (františkáni).⁷¹ Zde se objevuje jeden z paradoxů Turnera, neboť je otázkou, proč ještě mluvit o liminalitě ve stádiu struktury, když má být liminalita fází přechodu a ne-struktury. Tato problematika jistě souvisí s faktem, že v lidském světě je někdy těžké stanovit hranice mezi určitými jevy, zvláště pokud je vnímáme jako proces.

V konceptu *communitas* Victor Turner vidí základy pro takové hodnoty jako soulad, spravedlnost, bratrství či rovnost všech lidí. *Communitas* může vzejít jen na pouhý okamžik v nějaké krizové chvíli, při tragické nehodě nebo přírodní katastrofě, ale může jít i o duchovní krizi, za kterou posléze stojí vznik nového hnutí v rámci určitého náboženského proudu.

Pro naši práci je i tento koncept vhodný, nicméně v trochu jiném vyjádření, než jej vnímal Turner. Lidé bez domova mohou vytvářet určité skupinky, které lze nahlížet jako *communitas*, neboť si jsou jistě rovni v tom, že nic nemají, že jsou odmítáni ostatní společností a jsou v životní krizi. Zvláště lidé bez přístřeší, kteří žijí venku, pod stany a různými přístřešky, mohou tato přechodná seskupení tvořit, neboť zajišťují určité bezpečí a možnost přežití, což zahrnuje například dělení se o jídlo nebo alkohol. V těchto

⁶⁹ Cit. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 134.

⁷⁰ Cit. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 130.

⁷¹ Srov. TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004, s. 130-131. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 47-49.

společenstvích tedy lze najít projevy kamarádství a souladu, ale stejně tak se zde můžeme setkat s projevy násilí a ubližování.

2.5.4. Pozdější vývoj konceptu liminality u Victora Turnera

Victor Turner postupem času částečně pozměnil své postoje a liminalitu začal popisovat jen v souvislosti s náboženskými fenomény. Pro podobné jevy, vycházející ale ze sekulárních procesů, začal proto používat pojem liminoidní. Liminoidní je tak dle něho kupříkladu svět volného času a zábavy dnešního světa. Liminoidní svět je veden přáním a volbou a souvisí s individualizovanou, moderní společností. Naproti tomu liminální je spojeno se závazky a tradiční společností.⁷² Sám ale stále vidí zdroj liminoidního v liminálním. Zde se opět objevuje komplikovanost Turnerova díla, která je charakteristická paradoxy, protimluvy, ale i jakousi tvořivou invencí. Turner ukázal či naznačil možnosti, jak model liminality použít pro moderní (či postmoderní) dobu, která je charakterizována mnohými atributy liminality.

2.5.5. Liminalita v současném bádání

Liminalita se stala oblíbeným modelem k pochopení a interpretaci mnohých fenoménů dnešního moderního a globalizovaného světa. Pro naši práci je dalším inspirativním zdrojem práce dánského antropologa Bjorna Thomassena. V práci vycházíme především z jeho příspěvků v knize *Breaking Boundaries*. Zde poukazuje na možnost širokého uplatnění pojmu liminalita v politických, sociálních a humanitních vědách, jelikož se liminalita týká něčeho tak základního jako je lidská zkušenost, a to zejména zkušenost krize, změny a transformace mezi strukturami. Liminalita se tak pro něho stává univerzálním pojmem, překračující kultury a společnosti. Thomassen k tomu dodává: „*Lidská existence bez liminality je prostě nemožná.*“⁷³ Je tedy určitým znakem člověka. Hraniční zkušenosti se lidé vždy snažili nějakým způsobem ritualizovat a symbolizovat, vnímali tedy důležitost tohoto stavu pro lidský život. Liminalitu Thomassen vidí jako svět možností a nepředvídatelných událostí.

⁷² Srov. TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982, s. 42-43.

⁷³ Cit. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 40.

Vedle rozpoznání stavů mezi strukturami, slouží liminalita i k porozumění lidských zkušeností v krizích, které následně utváří lidské osobnosti či celé společnosti.⁷⁴

Bjorn Thomassen se ve svých statích kriticky vyrovnává s Victorem Turnerem a tím zároveň předkládá širší aplikovatelnost liminality, než předpokládal sám Turner, zejména v pozdějších dílech, kdy se vrátil k užšímu užití pouze v náboženském kontextu. Thomassen naznačuje, že Turner příliš zjednodušil dichotomii mezi tradičním (liminálním) a moderním (liminoidním) symbolickým světem. Thomassen poukazuje na přítomnost liminálních jevů i v moderní době, které souvisí s krizemi či s politickými a sociálními transformacemi. Právě zkušenost změny a přechodu (*transition*) je tím nejdůležitějším hlediskem aplikovatelnosti konceptu liminality.⁷⁵ Dnešní svět tak není jen pouhou Turnerovskou hrou volného času, ale i světem neustávajících válečných konfliktů, občanských válek, uprechlických krizí nebo krizí osobní identity, nihilismu či ztráty smyslu.

Bjorn Thomassen nachází liminální zkušenost jak v prostorové, tak časové dimenzi. Dalším hlediskem je to, kým je tato zkušenost prožívána. Zde lze sledovat liminalitu jednotlivce, sociálních skupin (minority či právě bezdomovců) a nakonec celých společností a populací nebo národů. Z hlediska časové liminality se setkáváme s okamžiky a náhlými krátkými událostmi, dále s delšími periodami jako týdny, měsíce až roky, a nakonec posledním hlediskem jsou celé lidské epochy (např. modernita chápaná jako permanentní liminalita). Z hlediska prostorové liminality Thomassen rozlišuje opět tři oblasti a to specifické hranice (dveře domu, oddělení sakrálního prostoru od profánního, části lidských těl), druhou oblastí jsou území a zóny jako hraniční oblasti mezi státy nebo místa jako kláštery či věznice. Poslední oblastí jsou pak celé země a kontinenty (např. oblasti mezi Blízkým východem a Evropou).⁷⁶

⁷⁴Srov. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 40-46.

⁷⁵Srov. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 47.

⁷⁶Srov. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 48-50.

2.5.6. Liminalita bezdomovectví. Preliminární fáze odloučení

Nyní propojíme výše naznačené koncepce liminality s naším tématem bezdomovectví. Bezdomovectví můžeme definovat jako stav přechodové liminální zkušenosti, kdy dochází ke ztrátě a přeměně stávajících postavení, rolí a identit v důsledku krizové životní situace. V procesu přechodu se tak nejdříve setkáváme s preliminární částí, tedy odloučením, které je charakterizováno přetržením či značným oslabením sociálních vazeb.

V reálném životě tak jde o stavy rozpadu manželství a rozvodu spojené se ztrátou bydlení. Může jít o stav nezvládnuté závislosti na alkoholu či drogách, kdy je jedinec vyhozen z práce a tím přichází i o možnost platit své bydlení. Tak posléze končí na ulici nebo v nejistém bydlení. Další možností je exekuční zabavení bytu z důvodu zadluženosti. Jiným projevem může být rozvinutí duševní poruchy, jako je například schizofrenie, kdy rodina není schopna zvládat toto onemocnění, nebo někdo z rodičů zemřel a není již nikdo, kdo by byl schopen se o nemocného postarat. Jinou situací může být propuštění vězně z výkonu trestu, který se ale nemá kam vrátit. Pokud v této fázi nemá člověk dostatečnou oporu ve svém životě v podobě blízkých, přátel nebo státu, tak se lehko může ocitnout bez domova a na ulici.

2.5.7. Liminální fáze bezdomovectví – krize

Pokud člověk není schopen dostatečně řešit problémy krizové preliminární situace, ocitá se v liminální fázi, jehož podobou může být bezdomovectví. Člověk se dostává na hranici či mezi světy sociálních struktur. Je to právě onen život na ulici charakterizovaný nejistotou, nebezpečím, strachem a ztrátou moci a vůle nad svým životem. Takový člověk se ocitá mimo očekávání okolí, jeho chování může vybočovat z běžných konvencí již třeba tím, že tento stav je spojen se zesíleným užíváním alkoholu či drog. Takový jedinec přestává plnit své společenské závazky (placení výživného, splátky půjček, platby zdravotního pojištění apod.). Člověk na ulici pak bezcílně bloudí postrádaje základní existenciální oporu v prostém obydlí a střechy nad hlavou. Jedná se o stav samoty, osamění nebo podřízenosti. Mnozí se stydí za tuto situaci a nechtějí nikoho obtěžovat se svým problémem. Z hlediska Thomassenova dělení pak v takovém případě můžeme spatřovat liminalitu krátkodobou, kdy se jedná o určitý okamžik jako jedna či dvě noci venku na ulici. Poté může dojít k nějaké zásadní změně a třeba i návratu domů, k rodičům či partnerce. Pokud se člověku nepodaří zvládnout krizovou

situaci, přichází dlouhodobější fáze liminality, která se u mnohých bezdomovců může protáhnout na celá léta. Pak lze mluvit až o permanentní liminalitě, kdy člověk „zamrzá“ v této fázi mezi strukturami.⁷⁷

Charakteristickou symboliku nese i způsob prostorové liminality. Tím, že člověk na ulici postrádá ohraničený prostor domova, tak se ocitá naprosto obnažen ve veřejném prostoru, který se tak stává meziprostorem. Přespávání na lavičkách, v keřích, či neustálá chůze městem spojená se strachem usnout, patří mezi projevy života na ulici. Časem si někteří bezdomovci sice začínají budovat obydlí nebo využívat některé ze sociálních služeb, přesto stále zůstává v jejich životě základní rys liminality, kterým je přechod a změna.

2.5.8. Postliminální fáze bezdomovectví – návrat do sociální struktury

Návrat člověka bez domova zpět do strukturálního světa se děje skrze postliminální fázi, kdy člověk začíná opět navazovat vztahy se sociální strukturou. Prostředníkem k tomuto navázání mohou být různé druhy sociálních služeb pro lidi bez domova a bez přístřeší, úřady práce, nemocnice, ale i pomoc dobrovolníků a občanů, kteří sami chtějí nějak konkrétnímu člověku v nouzi pomoci.

Můžeme zde opět rozlišovat časové a prostorové dimenze této fáze. Tak již snaha dobrovolného jedince nebo terénního pracovníka na ulici, která nabízí pomoc bezdomovci, je právě tím okamžitým momentem doteku světa sociální struktury. Jde o velmi důležitou část procesu změny v životě člověka na ulici. V této fázi dostává bezdomovec první nabídku vyjít ze světa nejasnosti, osamění a trápení. Dostává se mu možnosti jídla, čistého oblečení, teplých přikrývek, ale i rad, co a jak právě nyní dělat a jak z krizové situace ven. Návazným krokem pak je kontakt přímo v nějaké sociální službě, nemocnici nebo úřadu práce. Je potřeba ale říci, že ne každá pomoc v této situaci je úspěšná a mnozí lidé dále zůstávají v liminální fázi po dlouhá léta. Jedním z důvodů může být silná závislost na alkoholu či drogách, duševní nemoc, kdy si člověk není schopen uvědomit svoji situaci a možnosti řešení, či prostě nějaký vnitřní odpor vůči celému světu. Právě tyto lidé jsou nejvíce ohrožení na životě a nutno říci, že mnozí venku nakonec i umírají. To je právě ta destruktivní stránka liminality, kterou Turner ve svém díle zcela opomíjí.

⁷⁷ Srov. HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018, s. 54-56.

Dalším krokem směrem ke struktuře a začlenění může být odchod ze sociálních služeb do jiného bydlení, v horším případě na levné ubytovny, v lepším do zajištěného podnájmu se smlouvou.⁷⁸ O levných ubytovnách mluvíme jako o horším případě z toho důvodu, že jde o způsob nejistého bydlení, které nezaručuje dlouhodobější jistoty bydlení. S tímto souvisí i nedostatečné řešení vlastní krizové situace, tedy např. dluhové problematiky, špatného hospodaření, alkoholismu či smluvní práce apod. Důsledkem je poté ztráta tohoto způsobu bydlení a propad zpět na ulici nebo do některých ze sociálních služeb.

2.6. Symbolika nemístného a nebezpečného v díle Mary Douglasové

Nyní se zaměříme na další koncept, kterým lze porozumět bezdomovectví z hlediska symbolické antropologie, a který úzce navazuje na chápání bezdomovectví jako liminálního jevu. A jak jsme si již výše uvedli, liminalita souvisí s tím, co je nebezpečné nebo nejasné pro řád. Toto ohrožující je vytlačováno na okraj, mimo stávající řád, a může být spojováno s kategoriemi nemístného, nečistého či nebezpečného. Právě těmito koncepty se zabývala významná představitelka symbolické antropologie Mary Douglasová.

Mary Douglasová rozpracovala v knize *Čistota a nebezpečí* koncept nečistoty, který chápala jako universální symbol stojící na okrajích sociálních kategorií.⁷⁹ Nečisté je něco, co společnost považuje za nemístné. Nečisté či špína přímo ohrožuje řád a strukturu, ale zároveň tento řád i „zrcadlí“, tedy vypovídá mnohé o samotném řádu.⁸⁰ Douglasová proto píše: „*Kde je špína, je i systém. Špína je vedlejším produktem systematického třídění a klasifikace věcí, stejně jako třídění v sobě zahrnuje vyřazení nepatřičných prvků.*“⁸¹

Dalším pojmem, se kterým Mary Douglasová pracovala, byla anomálie, kterou chápe „*jako prvek, který nezapadá do daného souboru či řady.*“⁸² Podobně jako nečistota je i anomálie něco, co je mimo daný řád a vybočení z běžného žití. Zde se Douglasová velmi přibližuje k poznatkům Victora Turnera o liminalitě. Nečisté a anomální se tak jeví jako

⁷⁸ Příkladem může být sociální bydlení, které některá města a obce umožňují, v Hradci Králové je to například Harmonie I a II.

⁷⁹ Srov. SOUKUP, Václav. *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011, s. 557.

⁸⁰ Srov. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 38 a s. 73.

⁸¹ Cit. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 73.

⁸² Cit. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 75.

liminální, jde o mezistav vně struktury a řádu. Symbolický svět řádu tak může být narušen, nebo je již přímo narušován onou chaotickou silou ne-řádu. Nejjednodušší cestou, jak se ubránit tomuto nejistému a anomálnímu světu, může být to, že jej označíme jako nebezpečný, a proto se mu musíme vyhýbat, ignorovat nebo jej přímo odsoudit. Douglasová přidává ještě další způsoby vypořádání se s anomáliemi, kterými může být zredukování nebo specifická kontrola těchto nemístných jevů, kdy krajním příkladem pak může být až fyzická likvidace nebezpečné anomálie.⁸³

Základním a univerzálním symbolem je pro Mary Douglasovou samotné lidské tělo, které vnímá jako určitý „model, který může reprezentovat jakýkoliv ohraničený systém“.⁸⁴ Tělo je tak sociálním a kulturním konstruktem, který odráží fungování řádu. V každé kultuře nebo společnosti tak může být tělo vnímáno a chápáno velmi odlišně. Jednou takovou konstrukcí je nepochybně i kult dokonalého, krásného a zdravého těla v současné konzumní společnosti. Ten úzce souvisí s hodnotami, jako je úspěch, kariéra, individualismus, soutěživost, bohatství nebo i pohodlnost, povrchnost a nezáměr o druhé. Je to onen duch pádícího pokroku, který byl spuštěn industriální revolucí. Patrně je zřejmé, jak může dopadnout konfrontace tohoto světa se světem bezdomovectví. Pokud mezi hlavní hodnoty společnosti patří práce, nahromadění majetku a krásný zjev, pak člověk bez práce, bez majetku a navíc nedokonalý, může být snadno vnímán jako nemístný. Toto se ale týká i lidí nemocných, handicapovaných, lidí závislých, starých či méně schopných. Tak se nám vytváří poměrně velká skupina lidí, která je naznačeným současným způsobem života společnosti též ohrožena.

2.6.1. Bezdomovectví jako nemístné a anomální

Není pochyb o tom, že bezdomovectví je něco nemístného, co stojí mimo strukturu. V běžném lidovém modelu o bezdomovcích, jsou tito lidé většinou společností často chápáni jako nečistí. Jsou to ti špinaví, otrhaní a nepříjemní lidé, opilí a „somrující“ peníze někde v parku či na nádraží. Taková je představa a ta vychází samozřejmě z určité obavy. Je to samozřejmě dáno také tím, že právě tito lidé jsou nejvíce na očích. Bezdomovci jsou pro

⁸³ Srov. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 77-78.

⁸⁴ Cit. DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014, s. 162-163.

mnoho lidí nejasní, vybočují z běžné klasifikace řádu, což vede k závěrům, že jsou i nebezpeční. Pokud člověk pozná svět bezdomoví, ví, že bezdomovci nejsou jen ti špinaví a zapáchající lidé na ulici, že jde o pouhý stereotyp a předsudek. Naopak se jedná o velmi pestré mozaiku lidských osobností a pestrých příběhů. To co všechny spojuje, to je zkušenost liminality, prožití prahového okamžiku, kdy se ocitli mimo struktury. A vcelku je jedno jaké příčiny k tomu vedli. Co ale všechny odlišuje, je to, jakým způsobem tento liminální stav prožili, jak jej zpracovali a zda se jim povedlo z něj vyjít zpět do struktury. Tento poslední bod je vlastně i zásadním cílem sociální práce, nebo by alespoň měl být.

Nicméně je potřeba si uvědomit, že to, co nás silně ovlivňuje v našem náhledu na danou věc, je právě nám vtištěná symbolická klasifikace, jíž jsme již od dětství utváření k obrazu naší společnosti. Podle ní pak hodnotíme svět na čistý a nečistý, na dobrý a špatný, na bezpečný a nebezpečný. V práci s lidmi bez domova, kde jsou tyto dané světy značně narušeny, je pak pro pomáhající profese zásadním problémem uvědomit si tyto významné rozdíly ve vnímání světa. Jde o to, že mnohé fenomény našeho symbolického světa, nabývají naprosto odlišného významu. Toto je pak jádrem neporozumění v komunikaci těchto dvou světů.

Je běžné, že mnozí bezdomovci nesou i několik známek nemístného a anomálního. Nejčastěji je to nějaký druh závislosti, který je spojen časem se ztrátou rodinných vazeb a práce, což vede k následnému propadu ve společenském žebříčku, až do stavu mimo statusy a role. S postupem času takový jedinec stárne a přidávají se nemoci. K původnímu problému se tak přidávají další kategorie, které způsobují spíše setrvávání ve stavu bez domova. Je dobré připomenout, jak zajímavé je vytváření hranic mezi světy struktury a mimo ni. Příkladem může být tematika alkoholu. Konzumace alkoholu je minimálně v euroamerické kultuře naprosto běžným způsobem života. Souvisí často i se společenským setkáváním, ať již v rodinném nebo pracovním prostředí. Většina významných životních událostí je oslavována alkoholem. Zvláště v české společnosti můžeme hovořit o velmi vstřícném přístupu k tématu alkoholu. Člověk může pít poměrně dost a každý den a není to vnímáno jako problém. Nicméně v okamžiku, kdy takový jedinec přestává fungovat v plnění svých povinností, pak se přístup většiny radikálně mění. Být alkoholikem již není příliš vítaná nálepka, protože souvisí se selháním. Tak jsme na určitém hraničním bodu, který může být pro alkoholika zásadní v situaci, když jeho okolí prostě není schopno nabídnout pomoc, kterou nutně potřebuje. Málokdo si totiž uvědomí, že závislost je již nad síly daného jedince. Tak vzniká nedorozumění a nepochopení, které člověka v krizi se závislostí může jen posunout hlouběji

do problému. Alkoholismus je tak možné také vnímat jako nepatřičný a nemístný. Tlak společnosti je v takových případech silný a významný faktor k procesu, který může vést na okraj společnosti do liminálního stavu. Na druhou stranu je dobré i zmínit určité faktory současné společnosti, které mohou vést i k pozitivnějšímu procesu, který může nakonec vést k zvládnutí této závislosti. Cestou je informovanost a komunikace. Informovanost právě dnešní doba nabízí v nezvykle široké míře. Dobrým příkladem k zvládnutí závislosti může být otevřenost výpovědí lidí, kteří své závislosti řešili. Zvláště pokud jde o známé osobnosti a celebrity. Vhodnou komunikací lze dále dosáhnout přijetí problému nejen alkoholikem, ale i jeho okolím. Zde se nám otevírá prostor pro dialog, který může vycházet i z transkulturního hlediska, neboť jde o dialog navzdory sociokulturním vzorcům a nastavením. O tom ale více budeme mluvit v kapitole týkající se transkulturní perspektivy a bezdomovectví.

Pokud můžeme zmínit ještě jeden příklad nemístného projevu člověka, tak to může být téma zápachu a tedy i hygieny. Bezdomovci jsou obecně vnímáni jako lidé, kteří mají problém s hygienou, projevem pak může být obtěžující zápach. Zajímavou skutečností ale je, kde je hranice zápachu. V průběhu socializace nám je jistě dáno určité hledisko toho, co je zapáchající, ale nakonec se tu výrazně projevuje i osobní stanovisko posuzujícího člověka. Zápachu se jistě můžeme vyhnout a ignorovat jej, ale pokud se stává vaší každodenní součástí práce, tak nezbyvá než si své osobní hranice vnímání zápachu posunout. To je i případ práce s lidmi bez domova.

Ještě komplikovanější skupinou bývají lidé s nějakým duševním onemocněním. Těm ani sami lidé bez domova většinou nerozumí a tak se tyto lidé ocitají v jakémsi dvojnásobném vyloučení. To první vyloučení je ze společenské struktury, tedy našeho běžného života a smýšlení, a to druhé od lidí, mezi které je nemoc dostala, ale kteří je mezi sebe nejsou schopni přijmout. Nutno podotknout, že vždy záleží na konkrétním případě, například na typu a projevech duševního onemocnění. Záleží také i na daném jedinci, neboť i člověk, kterému vlastně nikdo moc nerozumí, může být nakonec velmi dobře přijímán většinou v bezdomovecké komunitě.

Nakonec bychom zmínili ještě jeden aspekt, který je zřejmý v bezdomovectví. Mary Douglasová nám ukázala způsoby, jak se společnost může vyrovnávat s anomáliemi, tedy skrze vyhýbání, predefinování, ignoraci nebo kontrolu tohoto jevu. Tím popisuje proces plynoucí pouze z jedné strany této problematiky. Nicméně v bezdomovectví si lze povšimnout také opačného směru procesu, kdy sami bezdomovci přijímají způsoby vyrovnávání se

s danou skutečností. Možností může být predefinování své identity, které znamená přijetí sebe sama jako bezdomovce nebo někoho odlišného. Stejně tak může jít o řešení svého problému skrze vyhýbání se běžné společnosti, což zahrnuje pobyt v osamění nebo v nějaké bezdomovecké komunitě.

2.7. Shrnutí kapitoly o symbolických světech

V této kapitole jsme se pokusili přiblížit bezdomovectví skrze teoretické přístupy symbolické antropologie. Nejdříve jsme se si specifikovali, co pro nás znamenají symbolické světy. Skrze symbolické světy přijímáme, třídíme a poznáváme náš svět. Tento svět je pak spojen společenským procesem, který podobně jako Victor Turner chápeme jako proces tvořený dvěma základními mody. Na jedné straně je to svět společenské struktury, který zahrnuje statusy, role a vztahy člověka ve společnosti. Na druhé straně je to pak antistruktura nebo liminalita, která znamená svět mimo struktury nebo na jejích okrajích. Ta je charakteristická symbolikou nejasnosti, neurčitosti a ambivalence. Tím nejvýraznějším aspektem je ale změna a přechod. Spolu s Bjornem Thomassenem vidíme v konceptu liminality vhodný prostředek k chápání a porozumění mnohým fenoménům dnešní moderní doby, včetně bezdomovectví. Bezdomovectví jsme se následně pokusili pochopit v optice zmíněných teorií. Tak jsme si přiblížili jednotlivé přechodové fáze bezdomovectví, a to preliminární, liminální a postliminální, které jsme následně aplikovali na fenomén bezdomovectví. Nakonec jsme si představili bezdomovectví skrze kategorie nemístného a špinavého. K tomu nám posloužila práce Mary Douglasové.

3. Empirický výzkum

3.1. Cíl výzkumu

V této kapitole se zaměříme na praktickou část výzkumu naší práce. Naše hlavní hypotéza této práce zní, že bezdomovectví je liminální fází sociálního procesu se specifickým symbolickým světem, který jsme si přiblížili skrze teoretický rámec symbolické antropologie. Hlavním cílem výzkumu bylo proto zjistit, do jaké míry je svět bezdomovců spojen s touto naší optikou. Tento výzkum se tak týkal zjišťování postojů lidí bez domova k jejich vlastní identitě, tedy to jak sami sebe chápou a jak to souvisí s přijetím či nepřijetím kategorizace pojmu bezdomovec. S identitou souvisí i prožívání, nebo neprožívání, vlastní odlišnosti od tzv. „normální“ společnosti. Další oblastí výzkumu bylo zaměření se na období života na ulici a na prožívání tohoto krizového stavu. Symbolického světa se týkaly i otázky domova, osobních hodnot a komunikace s okolním světem. Poslední skupinou byly otázky zjišťující prožívání přítomného okamžiku a případné změny, která by umožňovala dostat se zpět do společenských struktur, tedy směrem k budoucnosti.

3.2. Metody výzkumu

Jako výzkumnou metodologii jsme použili kvalitativní výzkum založený na polostrukturovaných rozhovorech uskutečněných ve Středisku sociálních služeb pro lidi bez domova Domu Matky Terezy (dále jen DMT) v Hradci Králové v období leden 2019 – únor 2020. Rozhovory byly postaveny na předem připraveném okruhu otázek, které byly jak uzavřené, tak otevřené.⁸⁵ Tento okruh otázek byl podle kontextu rozhovoru dále doplňován dalšími otázkami.

Před vlastním rozhovorem jsem se vždy podrobně seznámil se sociální situací jednotlivých participantů, protože jsem měl možnost nahlédnout do osobních databází. Tuto možnost mám ale jen díky tomu, že jsem pracovníkem DMT a znalost kazuistik jednotlivých klientů patří k nutnému základu sociální práce. Klienti DMT jsou před vstupem do služeb informováni o tom, kdo má možnost nahlížet do těchto informací. V databázi se totiž zaznamenává celý proces sociální práce s klientem azylového domu, který zahrnuje údaje od

⁸⁵ Srov. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, s. 164.

vstupního pohovoru se sociální pracovníci, přes stanovení a naplňování osobních cílů klienta, až k případnému ukončení spolupráce a odchodu mimo azylový dům.

V průběhu vlastního rozhovoru jsem se vždy snažil dostatečně vysvětlit význam a smysl otázek. Participantům bylo vždy ponecháno dostatek prostoru pro zodpovězení otázek a vyjádření svých příběhů, neboť jsme společně měli tu výhodu, že jsme nebyli limitováni časem. Jejich životní příběhy byly někdy více obsažné, jindy měly kratší charakter a v podstatě se držely nastavených otázek. Všechny rozhovory byly zapisovány do textové podoby v počítači. Rozhovory byly uskutečněné se souhlasem účastníků, byly dobrovolné a nebyly motivované žádnou finanční či podobnou odměnou.

Rozhovory byly následně interpretovány a analyzovány. Analýza probíhala kódováním a kategorizací, rozdělením do určitých okruhů témat, které byly posléze porovnány participant od participanta.

Ve výzkumu byla použita i další výzkumná metoda, kterou bylo zúčastněné pozorování lidí bez domova v běžných životních situacích. Sám jsem totiž dlouholetým pracovníkem DMT s poměrně mnoha zkušenostmi s prací ve všech službách, které toto zařízení poskytuje.⁸⁶ V zařízení pracuji od roku 2004 a díky tomu jsem měl možnost zažít i různé způsoby sociální práce, které se postupem času proměňovaly, zvláště v letech po roce 2006, kdy vešel v platnost zákon o sociálních službách 108/2006 Sb. Kromě práce v přímé službě jako tzv. asistent, jsem několik let pracoval i na pozici nižšího managementu jako zástupce vedoucí DMT a provozní koordinátor. Výhodou těchto pracovních zkušeností je bezesporu širší znalost životních příběhů lidí, kteří prošli službami DMT. To se týkalo i větší části participantů výzkumu, kteří se opakovaně do služeb DMT vrací. Proto bylo možné doptávat se na určité věci ze života, či přiblížit lépe otázky konkrétnímu člověku tak, abychom si vzájemně lépe porozuměli. Vzájemná znalost z prostředí služeb mnohdy vlastně stála za tím, že daný jedinec byl vůbec ochoten vést rozhovor a tak otevřít část svého nitra.

3.3. Limity výzkumné práce

Zvolená skupina lidí bez domova byla samozřejmě jen úzkým výsekem z pestrého spektra bezdomovecké komunity. Jedním z omezení bylo to, že jsme rozhovory prováděli pouze

⁸⁶ Jedná se sociální služby azylový dům, nízkoprahové denní centrum a noclehárna a sociální rehabilitace.

v azylovém domě pro muže, čímž nám vypadla ženská část bezdomovecké komunity. Genderově je tak výzkum limitovaný svým zaměřením na mužské participanty. Dále se jednalo spíše o starší bezdomovce a nešlo o lidi, kteří byli přímo na ulici v daném okamžiku výzkumu, ale v již relativním pohodlí azylového domu. Výsledky výzkumu jsou též spojené jen s tou částí bezdomovců, kteří se chtěli o svůj příběh podělit a zúčastnili se výzkumu. Toto jsou tedy objektivní limity našeho výzkumu. Dalším limitujícím faktorem mohla být i moje osoba, neboť již nastolením otázek a možným vedením rozhovoru jsem mohl směřovat participanty jiným směrem, než vlastně sám dotazovaný cítil a zakoušel. Možným zkreslujícím faktorem mohlo být i to, jak určití lidé svůj příběh a zkušenosti s bezdomovectvím podali, což naznačuje, že mohlo jít v mnohém o značné fabulace, které se od reality značně odlišují. Tento aspekt je ostatně u cílové skupiny bezdomovců běžný a je nutno s ním počítat.⁸⁷

3.4. Místo výzkumu a charakteristika zkoumané skupiny

Výzkum byl prováděn v Domě Matky Terezy - středisku sociálních služeb pro lidi bez domova v Hradci Králové. Toto zařízení bylo založeno v roce 1992⁸⁸ jako součást neziskové organizace Oblastní charita Hradec Králové. Starý a nevyhovující objekt původního azylového domu byl v roce 2004 nahrazen novým zařízením, ve kterém postupně vzniklo několik sociálních služeb pro lidi bez domova v souladu se zákonem o sociálních službách č. 108/2006 Sb. Jedná se o ambulantní služby nízkoprahového denního centra včetně terénní služby, noclehárny a sociální rehabilitace. Pobytovou službou je pak služba azylového domu.⁸⁹ Všechny služby zajišťuje tým pracovníků složený ze sociálních pracovníků a pracovníků v sociálních službách společně s vedením DMT. Zařízení je situované na periferii Hradce Králové na Pouchově.

Výzkum probíhal pouze v sociální službě azylového domu pro muže s kapacitou 32 lůžek. Jedná se o službu, která je poskytována nepřetržitě sedm dní v týdnu. Délka pobytu závisí na vzájemné spolupráci klienta s pracovníky zařízení azylového domu. Zpravidla však

⁸⁷ Srov. VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018, s. 13.

⁸⁸ Azylový dům vznikl již v roce 1991 za pomoci rakouské Charity, až v roce 1992 se poté začlenil do organizace Oblastní charity Hradec Králové.

⁸⁹ Více informací o jednotlivých službách Domu Matky Terezy jsou dostupné na webové stránce <https://www.charitahk.cz/>.

nepřesahuje délku jednoho roku. Sociální služba azylového domu poskytuje základní podmínky pro ubytování, hygienu nebo přípravu stravy. Dále zajišťuje sociální poradenství, podporu v navazování kontaktů s dalšími institucemi či rodinou, nebo uplatňování zákonných nároků či pohledávek. Cílem zařízení je změna nepříznivé životní situace, která by měla vést k návratu klientů k běžnému způsobu života. Mezi dílčí cíle patří podpora v hospodaření včetně dluhové problematiky, řešení návazného bydlení, hledání práce nebo zajištění odpovídající zdravotní péče. Za účelem návratu k běžnému způsobu života spolupracuje zařízení s institucemi, jako je úřad práce, probační a mediační služba, poradna pro lidi v tísní nebo organizace zabývající se péčí o duševně nemocné. Dalšími spolupracujícími institucemi jsou návazná zařízení, kterými mohou být domovy pro seniory, domy na půl cesty, léčebny dlouhodobě nemocných nebo psychiatrické léčebny.

Výzkumu se zúčastnilo 27 mužů, kteří byli v daném okamžiku klienty azylového domu, celkem 10 lidí odmítlo možnost rozhovorů a to byla především věková skupina mladších klientů. Věkové rozpětí dotazovaných mužů bylo od 26 do 69 let. Pokud rozeberme podrobněji dotazovanou skupinu, tak ve věkové skupině do 45 let bylo 5 participantů, ve skupině 46 – 55 let 5 participantů, ve skupině 56-65 let 10 participantů a ve skupině nad 66 let 7 participantů.

3.5. Struktura otázek

V práci jsme použili dvě verze polostrukturovaných otázek. V první verzi rozhovorů, které jsem uskutečnil od ledna do května roku 2019, byly ještě v počátku učiněny určité změny, které plynuly z toho, že jsem podle mého mínění zvolil špatně formulované otázky, kterým participantů dostatečně nerozuměli nebo neměli dostatečný výpovědní potenciál pro téma naší práce. To jsem později napravil. Rozhovory měly následující základní okruhy otázek:

1. Jaké si myslíte, že je vaše postavení (status) v naší společnosti? Jak to vnímáte sám za sebe a jak vás vnímají okolní lidé.
2. Pokládáte se za bezdomovce?
3. Pokud ano, tak je to pro vás hanlivé, sprosté označení?
4. Cítíte se odlišný, jiný od většiny, tzv. normálně žijících lidí? Tedy ti co mají práci, bydlení, rodiny apod.

5. Jaké jsou vaše životní hodnoty a postoje? (např. úcta, láska k druhému, tolerance) Jaký je váš názor na svět?
6. Komunikujete s lidmi z prostředí DMT?
7. Komunikujete s někým, kdo není bezdomovec? (Rodina, přátelé atd.)
8. Byl jste nějaký čas přímo na ulici? Jak jste to prožíval?
9. Jak prožíváte svoji současnou situaci? Vidíte nějakou možnost změny své situace?

Otázky tvořili vždy určité tematické okruhy, které mi měly pomoci v porozumění světa bezdomovců. Otázky č. 1 – 4 se tak týkaly identity lidí bez domova, otázka č. 5 měla přiblížit životní hodnoty, otázky č. 6 – 7 se dotýkaly komunikace. S životem na ulici a současnou životní situací se pojily otázky č. 8 a č. 9, které mi měly odkrýt liminální a postliminální fázi bezdomoveckého života.

Ve druhé fázi rozhovorů, které proběhly od ledna do února roku 2020, jsem vypustil některé otázky z první fáze výzkumu. Šlo především o ty otázky, které působily participantům určité potíže v porozumění již v tom, aby je vůbec pochopili a nakonec i nějakým způsobem na ně odpověděli. Týkalo se to především otázek ohledně postavení ve společnosti a životních hodnot. Dalším typem otázek, které jsem vypustil, byly ty, které se týkaly komunikace s okolním světem. Ponechal jsem otázky, které jsem pokládal za zásadní pro moji práci, kdy mi šlo především o tematiku změny identity a jinakosti bezdomovců (otázky č. 1–3) a stavu liminality (otázky č. 5-7). Novou otázkou naopak bylo téma domova (otázka č. 4), které vyplynulo právě ze psaní bakalářské práce, neboť bezdomovectví začíná vždy ztrátou domova. Proto jsem pokládal za důležité položit i tuto otázku. Okruhy otázek byla poté následující:

1. Pokládáte se za bezdomovce?
2. Pokud ano, tak je to pro vás hanlivé, sprosté označení?
3. Cítíte se odlišný, jiný od většiny, tzv. normálně žijících lidí? Tedy ti co mají práci, bydlení, rodiny apod.
4. Co pro vás znamená pojem domov?
5. Byl jste nějaký čas přímo na ulici? Jak jste to prožíval?
6. Jak prožíváte svoji současnou situaci? Vidíte nějakou možnost změny své situace?
7. Je vaše nynější situace bezdomovectví přechodná nebo ji pokládáte za trvalou?

3.6. Analýza rozhovorů

V této části se seznámíme s výsledky analýzy rozhovorů, které byly uskutečněny v rámci našeho výzkumu. Odpovědi participantů jsme porovnávali v rámci vyčleněných okruhů, jak jsme uvedli výše. Na základě této komparace jsme poté oddělili shodné nebo podobné odpovědi od ostatních. Výsledkem je následná analýza těchto výstupů, k níž vždy přidáme i některé konkrétní výpovědi participantů.

3.6.1. Identita bezdomovců

Na chápání vlastní identity lidí bez domova jsme se ptali proto, že liminální fáze je spojena se změnou identit, kdy dochází k radikálním proměnám postavení a rolí daných jedinců. Šlo nám tedy o to, zda lidé bez domova přijímají kategorizaci bezdomovce. Z odpovědí plyne, že většina participantů sama sebe vnímá jako bezdomovce. I zde se setkáváme se zajímavými poznatky v tom, že i mezi samotnými bezdomovci dochází k postupné kategorizaci druhých, která plyne z běžné symbolizace bezdomovce jako člověka špinavého a pod mostem. Tedy, i když přijímají svoji identitu jako bezdomovce, tak se vymezují vůči tomu, aby byli bráni jako ti špinaví a smradlaví, kteří žijí pod mostem:

Pan Ž.: *„Ano jsem bezdomovec, ale ne pod mostem, jsem na AD, to je rozdíl.“*

Pan K.: *„Za bezdomovce trochu ano. A za špinavého určitě ne!“*

Otázka hygieny je pro mnohé zásadní i v průběhu pobytu na azylovém domě. Někteří až úzkostlivě dbají na pořádek na pokoji a na čistotě svých věcí i svého těla. Mnohdy je právě tato potřeba čistoty možnou konfliktní situací s jiným klientem, který naopak svoji hygienu značně zanedbává. Je ovšem nesmírně těžké v podobných případech rozhodovat, kde je vlastně ona pomyslná hranice mezi špínou a čistotou, neboť v posledku jde vždy o individuální posouzení této kategorie.

Další kategorií lidí bez domova jsou dle rozhovorů ti, kteří se za bezdomovce nepokládají, přestože nemají kde bydlet a jsou v nepříznivé životní situaci, což je vlastně i základní předpoklad pro přijetí do DMT. Ani tato zásadní fakta jako absence domova nebo i nejistého bydlení, nejsou dostatečným argumentem pro přijetí identity bezdomovce:

Pan M.: *„Ne, nejsem bezdomovec, nemám pouze trvalé bydliště.“*

Pan S.: „V žádném případě se nepovažuji za bezdomovce. Myslím, že mé postavení v naší společnosti je stejné jako každého jiného staršího člověka – invalidy. Mé okolí mě vnímá úplně normálně, aspoň tedy doufám, protože nepociťuji žádné ústrky nebo lítost, takže je to normálka.“

Nicméně je nutno podotknout, že jsem se v průběhu rozhovorů setkal i s případy, kdy sice participant odmítl, že by byl bezdomovec, avšak v pozdějším hovoru o sobě jako o bezdomovci mluvil, jako pan K.:

„...již 30 let žiji bez přístřeší, ale vždy se snažím žít na jisté úrovni...nedokáži posoudit, nikdy mě takto nikdy nenazval (bezdomovcem – pozn. autora), opak je pravdou, málokdy mě je věřeno, že jsem bezdomovec.“

U mladších klientů azylového domu jsem se setkal i s odmítavým přístupem identifikovat se jako bezdomovec z důvodu určité vnitřní hrdosti a studu za danou situaci jako pan H., přestože jde o člověka, který se opakovaně vrací do služeb DMT:

„Stydím se za to, že jsem tady na azylu, před lidmi venku to neříkám“.

S otázkou identifikace se stavem bezdomovce úzce souvisí i otázka, zda jde o hanlivé nebo sprosté označení. Mírná většina dotazovaných nepokládá pojem bezdomovec za sprosté označení, což nepochybně souvisí s celkem vysokým procentem přijetí identity bezdomovce za svou. Pro část dotazovaných je pojem bezproblémový, který označuje prostě daný stav věci:

Pan P.: „Je to označení faktu, do kterého jsem se dostal díky rozvodu, ženám a otci.“

Pan Ž.: „Je to správný název.“

Část participantů se však proti pojmu bezdomovec staví negativně, i zde je zajímavé, že mnohdy jde o člověka, který strávil na ulici či v sociálních službách dlouhé roky jako pan B., přesto je pro něho pojem hanlivý:

„Každý na vás ukazuje, je to hanlivé, to ano.“

K identitě lidí bez domova směřovala i otázka po vnímání své odlišnosti či neodlišnosti od okolního, tzv. normálního světa lidí s bydlením, prací, rodinami atd. Toto souvisí s jinakostí stavu liminality. Většina dotazovaných pak cítí to, že jsou odlišní a jiní. Většina také přijímá kategorii bezdomovce. Participant nejčastěji vidí svoji odlišnost díky nějakému omezení, které jim brání žít v běžné struktuře společnosti. Tímto omezením jsou například zdravotní problémy a handicap, závislosti, nedostatek financí či takového příjmu, který by zajistil nějaké stálější bydlení. Odlišností je i absence bydlení nebo rodinného života. Někteří

participanti vnímali svoji odlišnost přijetím negativního hodnocení okolního světa, proto se bez problému označovali jako „chátra“, „darebáci“, spodek společnosti nebo odpadlíci.

Pan K.: *„Díky nemoci jsem omezen, přišel jsem o byt díky exekuci, závidím lidem jejich bydlení.“*

Pan B.: *„Ano. Nikdy jsem si nevytvořil rodinu, zázemí, nic z čeho bych čerpal.“*

Pan D.: *„Díky pití se dostal mimo rodinu i běžný život, alkohol mě dostal z běžného žití. Cítím se odstrčený, poníženy, bez možnosti komunikace.“*

Pan T.: *„Ano. Ti (běžní lidé ve společnosti – pozn. autora) si mohou koupit co chtějí, mají peníze, domov...“*

Pan M.: *„Jako mrzák, bezdomovec. Já se cítím jako mrzák a lidi mě taky tak vnímají.“*

Pan R.: *„Spodek společnosti, dočasně. Lidé nás vnímají jako chátru.“*

Pan U.: *„Jako odpadlík, ten špatný.“*

Samozřejmě, že i v této otázce nacházíme určité paradoxy, které ostatně ke stavu liminality patří. Příkladem mohou být situace, kdy participanti odpovídali na tuto otázku negativně, tedy že necítí svoji odlišnost. Přesto se často jednalo o jednotlivce, které by mohl běžný občan s klidným srdcem označit za bezdomovce, neboť splňují ony výše popsané kategorie bezdomovectví skrze špínu, neupravenost a špatnou hygienu. Podobně se vyjadřoval například pan S., který ale poslední léta trávil životem v keřích a na lavičkách, a který i ve službě azylového domu je vnímán ostatními klienty za značně odlišného. Odlišnost totiž u tohoto pána vzbuzuje i způsob komunikace, protože málokdo mu rozumí, neboť je pan S. postižen demencí. Zde paradox vyvolává nepochybně onemocnění participanta. Dalšími případy pak byli lidé závislí na alkoholu, kteří prostě nepřijali skutečnost, že jsou závislí. Ti také neměli potřebu cítit se jiní a odlišní.

S výše zmíněnými otázkami úzce souvisí i odpovědi na to, jak participanti komunikují se svým okolím. Míněno bylo jak nejbližší okolí, tedy z řad bezdomovců, tak i okolí mimo bezdomoveckou komunitu, která zahrnuje rodiny, přátele nebo známé. Z výpovědí se dozvídáme, že převážná většina nemá nikoho blízkého mimo DMT nebo s těmito lidmi přerušily své kontakty. A ani v komunikaci v rámci DMT to nebylo jiné, lze říci, že polovina dotazovaných se s nikým jiným nebaví, nebo jen minimálně.

Nakonec zmíníme poslední otázku, která se také vztahuje k osobnosti člověka a jeho identitě. Ta se týkala hodnot (myšleny byly etické hodnoty), které dotazovaní uznávají a pokládají za významné pro jejich život. Polovina z nich nebyla schopna na otázku zodpovědět. Druhá polovina po jisté podpoře byla schopna definovat některé své základní hodnoty. Nejčastěji zaznívali pojmy jako úcta a tolerance. Dále se objevoval požadavek života na úrovni a v klidu. Krom toho se také někteří zmínili o slušnosti, svobodě, zdraví, přátelství a upřímnosti. Je tedy patrné, že někteří tyto věci prostě neřeší, což souvisí s postojem žít tady a teď nebo nic neřešit. Přesto určitá část se podržela vnitřní potřeby po uznání, která úzce souvisí s tolerancí. K tomuto lze přidat i poznatky z praxe, kdy mnozí klienti DMT jsou velmi vděční za to, když mohou být oceněni za nějakou práci, i když se jedná jen o drobnou výpomoc.

3.6.2. Život na ulici jako liminální fáze bezdomovectví

Zásadní otázkou pro naši práci bylo prožívání života na ulici, neboť souvisí s fází, kterou nazýváme liminalitou. Šlo tedy o to, přiblížit se k symbolice života na okraji společnosti a ve stavu těžké životní krize. Je nutné si uvědomit, že právě tyto okamžiky byly radikální změnou životního stylu. Z výzkumu vyplývá, že se zkušeností života na ulici se setkala naprostá většina participantů. To znamená, že opravdu zažili stav bez střechy nad hlavou, kdy byli nuceni přežívat dny i noci venku, v nejistotě a mnohdy i v nepříznivých klimatických podmínkách jako jsou období od podzimu do jara. Většina dotazovaných tuto situaci prožívala špatně, často zaznívali výpovědi o beznaději, nejistotě a ponížení. Mnozí se cítili v ohrožení života a pokládali tuto situaci jako nebezpečnou. K překonání těchto stavů pomáhala dotazovaným konzumace alkoholu nebo jiných drog. Někteří zažívali velkou frustraci a nemožnost změnit dané podmínky. Občas zazněli i výpovědi o chuti vyřešit celou problematiku sebevraždou. Následně uvádím několik charakteristickým výpovědí:

Pan K.: *„Několikrát jsem prošel časovým úsekem života na ulici, nelze ani popsat co zažíváte! Je to ponižující, frustrující, přemýšlíte o sebevraždě!!“*

Pan P.: *„Jako nejistotu, že to byla tvrdá rána, že člověk přišel o 100% jistotu střechy nad hlavou. Vazby se přetrhaly. Byl to čas nejistoty, musel jsem být stále bdělý, nevyspal jsem se pořádně. Hlavně je to o strachu, že přijdete o věci, doklady apod.“*

Pan H.: „*Jo, 2 měsíce, prožíval jsem to těžce, krutý, pod širým nebem. Otupoval jsem to alkoholem, nyní z toho mám zdravotní následky. Hodně věcí se vám honí hlavou, ale nic se nevymyslí, to tou opilostí, byl jsem mimo.*“

I přes těžké podmínky, které život na ulici přináší, někteří participanti naopak uváděli i určitý pozitivní přínos této zkušenosti. V takovém případě se mnohdy cítili posílnění, když byli schopni překonat životní nepřízeň:

Pan Ž.: „*Delší dobu, některé zkušenosti z ulice donutí zvednout se na nohy, prochození celých nocí, čekárny byly ideální, je to vše zkušenost, naučí tě to postarat se o sebe, dobrá zkušenost, pomohli i ostatní bezdomovci.*“

Jeden participant, který prožil v různých přístřešcích v přírodě skoro patnáct let, vzpomínal na celá léta s nostalgií po krásném a svobodném životě:

Pan K.: „*Ano, 15 let, šlo to, byl jsem spokojen, nic jsem nepotřeboval. Byl jsem sám sebou, nebyl jsem na nikom závislý, měl jsem venku přátele, svobodu.*“

Z výpovědí jednotlivých participantů lze podpořit naši předpokládanou tezi o liminalitě bezdomovectví. Tedy, abychom byli přesní, liminalitu jako stav nejistoty, nejasnosti nebo změny nejvíce vyjadřuje situace spojená s životem na ulici, což potvrdila drtivá většina participantů. To všechno jsou atributy, kterými Victor Turner liminalitu charakterizoval. V tematice bezdomovectví se ale setkáváme především s negativní až destruktivní stránkou liminální fáze sociálního procesu, která může člověka dovést k totálnímu zničení svého života. Smutným příkladem může být příběh pana M., se kterým jsem vedl rozhovor v roce 2019. Ten dlouhodobým životem na ulici spojeným s těžkým alkoholismem přišel nejen o nohy, ale po svém odchodu z DMT zpět na ulici i o život. Přesto se lze setkávat i s pozitivní stránkou, kdy se liminální stav stává naopak důležitým impulzem k výrazné životní změně, která nakonec vede ke zdárnému vyřešení krizové situace. Výsledkem je pak návrat a začlenění do struktury společnosti.

3.6.3. Cesta z ulice do společnosti jako postliminální fáze bezdomovectví

Rozhovory s participanty výzkumu probíhaly ve fázi životní cesty, kdy se lidé bez domova dostali z nejtěžších situací spojených s životem na ulici. Tuto fázi nazýváme jako

postliminální, neboť již dochází k určité stabilizaci krizové situace. Projevem jsou určitá navázání na společenské instituce, které umožňují postupný návrat do společnosti. Jde například o zaregistrování na úřadu práce s vyřízením dávek v hmotné nouzi, řešení starobních nebo invalidních důchodů na správě sociálního zabezpečení nebo přihlášení k obvodnímu lékaři. Dále může jít o zahájení procesu oddlužení nebo jednání s exekutory. Otázkou, která se vztahovala k tomuto období, bylo prožívání této situace. Dále jsme se ptali i na možnosti změny, tedy jak se dostat ze současné situace pobytu v sociální službě někam dál. S těmito otázkami také souvisely odpovědi na to, zda momentální stav bezdomovectví je trvalou či přechodnou životní fází, což nás opět staví před jednu z charakteristik liminality jako přechodového stavu.

Z odpovědí plyne, že většina dotazovaných pokládá svoji současnou situaci jako dobrou, kdy lze mluvit o zlepšení životní situace. Jednak pozitivní stránkou bylo pro účastníky samotné zázemí azylového domu, které zajišťuje bydlení, teplo, hygienu či možnost určitého soukromí. Pro některé je tento pobyt důkazem, že sami něco v životě mění.

Pan R. to charakterizoval následně: *„Ted' je dobře, nemusím do práce z ulice, mám se kde umýt, najíst, je zázemí a to je základ.“*

Pan Ž. pak dodává: *„Dokázal jsem se dostat na azyl, jdu nahoru, zvedám se, mám dobrý pocit že něco dělám, že se tak začleněním zpět.“*

Dosažení určitého komfortu v bydlení může vést k tomu, že se někteří klienti azylového domu spokojí s dosaženým stavem a přestanou dále spolupracovat na další změně. I přesto vidí většina dotazovaných svoji situaci bezdomovectví jako přechodnou s tím, že možnost změny je reálná:

Pan R.: *„Možnost změny je v tom najít si zaměstnání a bydlení.“*

Pan Ž.: *„V současné době je to náročné, ale předpokládám, že se to změní k lepšímu.“*

Pan B.: *„Ano, vidím možnost změny. Postupně si dávat menší úkoly a zvládat je. Práce – do budoucna bydlení a osobní bankrot. Hlavně já musím chtít se sám změnit a zapomenout na špatné věci...“*

Zajímavým paradoxem je ale fakt, že většina účastníků je opakovanými klienty střediska DMT a jsou bez domova, bez přístřeší nebo v nejistém bydlení již dlouhá léta. I přesto cítí tyto lidé potřebu něco změnit. Stále v sobě nosí jistou ideální představu o tom, jaký by měli žít život, což znamená být součástí zajištěné a bydlící společnosti. Přesto se stále točí v kruhu

bezdomovectví, tedy v procesu změny a nejistoty. V těchto případech lze hovořit i o tzv. permanentní liminalitě, tedy že člověk zůstává dlouhý čas v liminální situaci nejistoty. Změny sice probíhají, ale nevedou k cestě z nepříznivé situace. Mohou tak nastat určitá zlepšení, jakým je třeba i pobyt ve službě azylového domu nebo získání místa na ubytovně, ale tato situace je poté dočasná. Po zlepšení pak přichází opět propad buď na ulici, nebo do horšího způsobu bydlení.

3.6.4. Symbolika domova

Jelikož bezdomovectví souvisí v první řadě s absencí domova, položili jsme proto v rozhovorech i otázku po tom, co vlastně znamená pro lidi bez domova představa domova. Tuto otázku jsme rozvíjeli pouze ve druhé fázi rozhovorů v roce 2020, proto se týkala jen 15 respondentů. Šlo o otevřenou otázku, z níž vyplynulo, že nejčastější představou je spojení domova s určitým zázemím, které je bezpečné a které poskytuje prostor pro soukromí, kde člověk může být sám nebo se svými blízkými. Část odpovědí zdůrazňovala potřebu mít stálé bydlení. Dalším atributem domova bylo propojení s rodinou či s blízkými lidmi, tedy žít v jejich přítomnosti. Několik odpovědí uvedlo jako představu domova mít možnost hygieny, kde se umýt. Někdy zazněla i jistá nostalgie po tom, že domov je to, co nyní daný participant nemá a co ztratil. Pro příklad si můžeme vybrat několik výpovědí:

Pan K.: *„To je to, když jdu domů, mám svůj domov, nikoho neruším a nikdo mě neruší, bezpečí, klid, být si ve svém.“*

Pan H.: *„Mít své bydlení, dům, svůj prostor, ale ne na ubytovně.“*

Pan Ž.: *„Vlastní bydlení, střecha nad hlavou, zázemí kde máš rodinu, máš se kam vracet, bezpečí, nejsi tam sám.“*

Pan K.: *„Ten jsem měl, nyní nemám, je to hlavně zázemí.“*

Lze tedy konstatovat, že představy o tom, co je domov, se zásadně neliší od běžných představ kteréhokoliv člověka. Je patrné, že představa domova jako jistého zázemí, které je bezpečné a poskytuje určité soukromí, je stále významným prvkem ve vnímání sociální reality. Většina participantů vnímá důležitost bydlení, i přes mnohé pády a nepříznivou situaci, kdy reálná možnost bydlení je mnohdy vzdálená, ať již nízkým příjmem, nebo velkými dluhy. Proto se dotazovaní mnohdy drží jen jakéhosi základního rámce, který znamená především nějaké

bezpečné bydlení. Tedy může jít o nevalné bydlení, ale důležité je, že v danou chvíli existuje. Představy o bydlení jsou tak většinou bez specifických nároků, jak by mělo vypadat a co by mělo navíc naplňovat. Mluvit o nějakém existenciálním přesahu, který by dotazovaní zažívali, lze ale hovořit jen stěží.

3.7. Analýza empirického výzkumu

Analýza výpovědí participantů o vnímání a prožívání života na ulici a bez domova, nám v mnohém potvrdila naše hypotézy o liminalitě bezdomovectví. Z odpovědí plyne, že se tito lidé většinou ztotožňují s novou životní situací, kdy si především uvědomují svoji odlišnost a jinakost od většinové společnosti. Velmi často též bez problémů přijímají svoji identifikaci jako bezdomovce. Tím se odpovědi přibližují námi prezentovanému bezdomovectví skrze kategorie Mary Douglasové, neboť nejen že si bezdomovci uvědomují svoji odlišnost od okolí, ale i přijímají kategorizaci špiný a nečistoty jako jeden z projevů bezdomovectví. Navíc pak tuto kategorizaci používají i v rámci vlastní komunity, kdy se setkáváme s určitým dělením lidí bez domova na špinavé, kteří většinou žijí přímo na ulici nebo nedodržují pravidelné hygienické návyky, a na ty spořádané a čisté bezdomovce, kteří již mají nějaký způsob bydlení a pečují o svoji osobu v běžném slova smyslu. Zde nám prosvítá jedna problematická záležitost, kterou je individualita každého člověka. Nepochybně máme dány společensky očekávané způsoby péče o hygienu nebo svůj zevnějšek, ale nakonec to, jak hodnotíme například zápach druhé člověka, je vždy záležitostí velmi individuální a proměnlivou.

Za zvlášť těžké období pokládala většina dotazovaných ztrátu domova, jako místa jistoty a bezpečí, a následný odchod na ulici. Život na ulici velmi často charakterizují pojmy, kterými jsme si vymezili stav liminality. Můžeme tak slyšet o nejistotě, nebezpečí, ponížení a strachu. Z výpovědí také vyplývá, že participant si uvědomují svůj odklon od zažité sociální struktury a vědí o ztrátě jistot, které měly. Dovedou i poměrně přesně pojmenovat, co je tím světem jistot, mezi něž patří nejvíce symbolika bydlení jako jistého zázemí. Dalším pojmem, který z výpovědí plyne, může být přechod a změna, neboť většina bezdomovců chápala svoji situaci jako přechodnou. Zajímavým je v tomto případě fakt, že většina dotazovaných, i přestože vidí bezdomovectví jako přechodné, v tomto stavu prodlévá dlouhá léta. Jiným významným aspektem je přerušení vazeb se společností, které můžeme vidět na příkladu

odpovědi o způsobech komunikace s okolním světem. Výsledky ukazují na absenci nebo výrazné omezení kontaktu s okolím. Vzhledem k výše uvedeným zjištěním lze konstatovat, že naše předpoklady o bezdomovectví jako liminální fázi společenského procesu, se nám skrze výpovědi participantů výzkumu potvrzují. Také se jeví jako platné kategorie nečistého a špinavého jako něčeho nemístného ke stávajícímu sociálnímu řádu.

Dále jsme si skrze odpovědi participantů přiblížili symbolický svět lidí bez domova. Zde je jistě zajímavým poznatkem, nakolik představa domova jako důležitého lidského symbolu přetrvává i přes všechny obtíže bezdomovectví. Pro většinu je to stále důležitý cíl, který má zajistit zázemí, jistotu a bezpečí. Rozdíly plynou spíše v konkrétních představách domova, které se zdají být prosté a bez zvláštních specifických požadavků. Zásadním faktorem se jeví mít alespoň nějaké bydlení. Zde ale představy lidí bez domova naráží na mnohé obtíže, plynoucí i z toho, nakolik si zkomplikovali život svými činy v minulosti. Jde například o míru zadlužení, neodpracované roky na sociálním pojištění nebo devastaci zdravotního stavu. Cesta ze stavu bezdomovectví se tak jeví jako komplikovaná až nemožná. Právě nemožnost zajistit si jisté bydlení vede mnohé bezdomovce v setrvávání v trvalé liminalitě.

Výraznější proměnu významů symbolického světa bylo znát v otázkách po životních hodnotách, kde mnoho participantů nebylo schopno odpovídat na dané otázky, nebo šlo o velmi omezené odpovědi. Zde se také ukazuje a naplňuje Turnerova představa, že v liminalitě dochází k proměnám významů běžných symbolů. Zde můžeme doplnit, že se může jednat i o významnou ztrátu části symbolického světa. Nejčastěji ji lze spatřovat v takovém případě u lidí s demencí nebo některých duševních onemocnění.

Závěr této kapitoly lze uzavřít tvrzením, že námi navrhované koncepty liminality se jeví jako vhodné nejen k porozumění fenoménu bezdomovectví, ale i všech procesů, které souvisí s krizí a narušením sociálního řádu nebo života konkrétního člověka. Také přínos Mary Douglasové a užívání kategorie nečistého jako nemístného, nebo zacházení s anomáliemi, se také ukazují jako stále přínosné pro pochopení a výklad jevů na okraji sociální struktury.

4. kapitola: Bezdomovectví v perspektivě transkulturní komunikace

V této kapitole se pokusíme propojit dosavadní poznatky o bezdomovectví s přístupem, který vychází z oboru Transkulturní komunikace (dále jen TK). Vysvětlíme si, co tímto přístupem chápeme a jak souvisí s tématem bezdomovectví. Tato kapitola má být i určitým završením celé práce, neboť každá předešlá kapitola již v sobě obsahovala určité aspekty vycházející z oboru TK.

Obor TK je postaven na třech základech, které umožňují celistvý náhled nejen na kulturu a společnosti, ale i člověka samotného. Propojení filosofie, etiky a antropologie vytváří komplexní strukturu, která má potenciál pro lepší rozumění současnému světu rozmanitosti, plurality a změny. Pochopení současnosti by ale nebylo úplně, kdyby nebylo propojené s porozuměním naší minulosti, tedy skrze historický vhléd. Zmíněná multidisciplinarita oboru je rozhodně výhodou pro orientaci v dnešní uspěchané době, která nabízeným množstvím informací může člověka činit spíše nejistým až zmateným. V opačném případě pak z nás toto „vědění“ může činit znalce veškeré pravdy světa, kteří si ale ve své ješitnosti neuvědomují povrchnost svého poznání. TK nám tuto povrchnost pomáhá překonávat, neboť skrze filosofii se učíme kriticky myslet, etika nám pomáhá vytvářet pevný hodnotový rámec a antropologie nás seznamuje se světem člověka. Takový základ pak může být dobrým východiskem pro následný dialog s ostatními lidmi.

Jedním ze zásadních motivů této práce bylo hledání člověka i v tak obtížné životní situaci jakým je bezdomovectví. Právě schopnost vidět člověka jako člověka i v jeho životním pádu, přijímat jej stále jako důstojnou osobnost a umět s ním vést i v takových chvílích dialog, vyjadřuje nejvíce podstatu transkulturality. Samotný název oboru může vést k představě o TK jako humanitní vědě, která se snaží zajistit komunikaci napříč kulturami. Tento aspekt jistě obnáší, nicméně je tu zároveň i jiný rámec, který naznačuje výstižně Zdenka Sokolíčková tím, že transkulturalitou označuje „*dialog navzdory kultuře*“, ve kterém jsme schopni spolu komunikovat „*i přes odlišnosti, které vznikají mezi lidmi v procesu enkulturace.*“⁹⁰ Základním momentem je vyjití ze svých zažitých struktur a stereotypů, ať již kulturních nebo společenských, směrem k druhému člověku. A toto vyjití k druhému člověku není jen povrchním setkáním, které přijímá druhého jen jako nějaký předmět. Toto rozhodnutí

⁹⁰ Cit. SOKOLÍČKOVÁ, Zdenka. *Výzvy pro transkulturní komunikaci*. Ostrava: Moravapress, 2014, s.23.

vyjít k druhému člověku s porozuměním zakládá personální vztah, který Martin Buber označuje v pojmu „Já-Ty.“ Tento vztah lze pokládat za základní lidský předpoklad, neboť bez „Ty“ nemůže být ani žádné „Já.“ Poté je i nemyslitelné uvažovat o člověku jako o věci nebo předmětu.⁹¹

Transkulturní postoj lze také vyjádřit krásným přirovnáním Emmanuela Lévinase, pro kterého setkání s druhým člověkem znamená vidět jeho tvář. „*Přistupovat k člověku jako ke tváři znamená oslovovat ho jako tvář a hned rozumět řeči tváře.*“⁹² V takovém setkání pak vidíme člověka jako svébytnou a důstojnou osobnost. V tomto setkání je pak tím lidským a stále platným aspektem láska, kterou ale nelze oddělit od odpovědnosti. V takovém případě by nám hrozilo, že přijdeme o vlastní etický rámec. Pro Lévinase je důležité nebýt lhotejným ke druhému. Jeho imperativ pak zní: „*A nenech mne samotného umírat!*“⁹³ Samotu a osamělost jsme si v minulých kapitolách ukázali jako jeden z charakteristických aspektů bezdomovectví. Nicméně samotě je v dnešní době vystaveno i mnoho jiných skupin obyvatel. Nejvýraznější jsou jistě senioři, ale lze mluvit i o matkách samoživitelkách nebo dlouhodobě nemocných a handicapovaných lidech.

Setkání a dialog s druhým člověkem je nemyslitelný bez určitého etického základu, který by měl nést takové hodnoty jako respekt, toleranci, úctu. Můžeme vycházet i ze starých antických ctností jakými jsou moudrost, statečnost, umírněnost a spravedlnost. Všechny tyto principy lze využít v běžném nebo profesním životě. Právě v sociální práci se nám tyto zdatnosti mohou hodit při každodenní komunikaci. Moudrost nám dává nadhled a schopnost používat rozum tak, aby naše konání vedlo ke společnému dobru v rámci dialogu. Statečnost můžeme vidět ve vůli nezaleknout se i takových setkání, která v nás mohou vzbuzovat obavu a strach. Umírněnost souvisí s naší rovnováhou a trpělivostí, například vyslechnout těžké životní osudy nebo konfliktního člověka. A nakonec vše zastřešuje požadavek spravedlnosti, neboť v sociální práci bychom se měli vždy snažit vystupovat spravedlivě, což je mnohdy velmi složitá a komplikovaná záležitost. Příkladem mohou být opět konfliktní situace.⁹⁴

Pokud výše uvedené etické principy vztáhneme na téma bezdomovectví, tak se nám ještě více zvýrazní jejich potřeba nebo minimálně vhodnost při komunikaci s lidmi v krizi. Bezdomovectví jsme si definovali jako liminální fázi společenského procesu, která je

⁹¹ Srov. BUBER, Martin. *Já a ty*. Praha: Kalich, 2005, s. 39-44. HOJDA, Jan. *Obrazy člověka ve vybraných dílech literatury a filmu 20. století: teologicko-antropologické interpretace*. Ostrava: Moravapress, 2013, s. 60.

⁹² Cit. LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého*. Praha: Zvon, 1997, s. 17.

⁹³ Cit. LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého*. Praha: Zvon, 1997, s. 43.

⁹⁴ Srov. STORIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1996, s. 122-123.

charakteristická přechodem, změnou, nejistotou a nejasností. Ale také strachem, nebezpečím a ztrátou vazeb s okolním světem. Nejistotě pak můžeme čelit skrze pevný etický rámec, nejasnost lze odkrýt skrze kritický rozum a moudrost, strach lze podpořit osobní statečností. Pocity odlišnosti a vyloučenosti můžeme zmírnit skrze setkání v personálním vztahu, který je naplněn respektem k druhému. Ostatně podobně zní i etické kodexy v sociálních službách. V DMT se například vychází z principů postavených na respektu k jedinečnosti člověka, profesní odpovědnosti pracovníků a zachování důstojnosti každého člověka.⁹⁵ K zásadám poskytování sociální služby pak patří bezpečí a přijetí klienta nebo podporující komunikace.⁹⁶

Transkulturní dialog je dialog založený na rozumění a respektu k druhému nebo druhým. Dává nám možnost vést rozhovor nejen navzdory kulturním odlišnostem, ale i navzdory sociálním odlišnostem a nerovnostem. Podobně jako poutník na daleké cestě, i my, pokud chceme vést transkulturní dialog, musíme vyjít ze své konformity a zavedených zvyklostí. Až poté lze vstoupit do meziprostoru společenských a kulturních struktur, kde je možné se setkat s druhým člověkem na pomyslné neutrální nebo hraniční půdě. Tak se dostáváme opět k liminalitě našich životů, která právě v tomto aspektu má potenciál přinášet pozitivní změny. Pokud chceme pochopit druhé v jejich odlišnosti, musíme se na přechodnou dobu vzdát svých jistot a vstoupit na práh jinakosti.

⁹⁵ Příkladem narušení důstojnosti může být zlehčování situace, moralizování, manipulace apod.

⁹⁶ Blíže na stránkách <https://www.charitahk.cz>.

Závěr

Cílem této práce bylo přiblížení a porozumění fenoménu bezdomovectví skrze koncepty symbolické antropologie. Naší hlavní hypotézou bylo chápání bezdomovectví jako liminální fáze sociálního procesu. Touto fází jsou míněny situace životních krizí a zlomů, kdy dochází k přechodu mezi společenskými strukturami. Liminalita vyjadřuje prahovost takových okamžiků, které jsou charakteristické nejednoznačností, nejasností a ambivalencí. Základním momentem je pak změna a přechod. Projevem těchto změn jsou například proměny identity člověka spojené s proměnou statusů a rolí. Dále může jít o ztráty a přerušování sociálních vazeb a vztahů, jejichž projevem může být osamění a sociální vyloučení. Jiným projevem mohou být změny symbolického vnímání světa, které vedou ke změně významů určitých symbolů, což může mít za následek nepochopení a nepochopení jak směrem k okolní společnosti, tak i naopak od společnosti k lidem bez domova. K prolomení bariér nepochopení existuje cesta skrze rozumějící dialog. Ten může být založen na principech transkulturní komunikace, mezi které patří hledání pevného a stabilního etického rámce a vnímání člověka jako osobnosti obdařené svébytnou důstojností.

Výše uvedená stanoviska jsme rozpracovali ve čtyřech kapitolách. V první kapitole jsme představili základní problematiku bezdomovectví, definovali jsme bezdomovectví z pohledu oboru sociální práce, sociologie nebo psychologie, a předvedli různé typologie a kategorizace lidí bez domova. Nakonec jsme si uvedli příčiny a důsledky bezdomovectví. Bezdomovectví jsme charakterizovali jako stav životní krize, jejímž projevem je výrazné sociální vyloučení.

Ve druhé kapitole jsme předvedli bezdomovectví v perspektivě symbolické antropologie. Základním pojmem pro nás byla liminalita jako stav, který je spojen s krizí, konfliktem a přeměnou v sociálním procesu člověka. Přiblížili jsme si práci Victora Turnera a jeho pojetí společenského procesu jako dynamického toku, ve kterém se střídají dvě základní fáze, strukturální a liminální. Dále jsme popsali další Turnerův pojem *communitas*, jenž je spojen se společenstvím lidí, kteří se ocitají v liminální fázi společenského procesu. Koncept liminality jsme rozvinuli o současné přístupy, a to skrze práci Bjorna Thomassena. Poté jsme aplikovali koncept liminality na fenomén bezdomovectví. Dalším inspiračním zdrojem této kapitoly bylo dílo Mary Douglasové. Její kategorie špíny, nečistoty a společenských anomálií jsme aplikovali, podobně jako koncept liminality, na konkrétní případy projevů bezdomovectví.

Ve třetí kapitole jsme analyzovali výsledky empirického výzkumu, který byl postaven na polostrukturovaných rozhovorech s lidmi bez domova. Otázky se týkaly především vnímání vlastní identity, prožívání okamžiků života na ulici nebo chápání pojmu domova. Výsledky analýzy nám potvrdily naše původní předpoklady o liminálním charakteru bezdomovectví.

V poslední části jsme přiblížili a definovali pojem transkulturalita a objasnili si základní východiska oboru Transkulturní komunikace. Jako cestu k porozumění odlišnosti a jinakosti jsme si určily takovou formu dialogu, která je schopna respektovat druhého jako důstojnou lidskou bytost. Transkulturní rozměr nám také prostupoval, i když možná nezřetelně, všemi předešlými kapitolami. Neboť sociální práce, jejíž součástí je práce s bezdomovci, není myslitelná bez etického rámce, který je součástí etického pilíře TK. Antropologie, jako další pilíř TK, byla základem druhé kapitoly. Ta nám poskytla teoretický model symbolické antropologie pro bližší porozumění bezdomovectví. S antropologií úzce souvisela i třetí kapitola, která se pojila s terénním výzkumem a setkáním s lidmi bez domova v jejich konkrétních životních výpovědích.

Výsledkem pro nás bylo zjištění, že bezdomovectví je projevem života na prahu jinakosti, ve kterém se mnohé významy běžného symbolického světa mění nebo převrací. Tak je bezdomovectví spojené s kategoriemi vyloučení a odmítání. Nicméně i přes všechny nedorozumění a odlišnosti, které život bez domova může pro člověka se sociálními jistotami znamenat, i přes to je možné nalézat cestu k překonání těchto nejasností. Zásadní je pro nás závěr, že všichni bez rozdílu jsme určováni životem v sociální struktuře, ale zároveň v sobě máme předpoklady pro přetváření nebo opouštění této struktury, neboť to je projev dynamického procesu, který nazýváme lidským životem. Porozumění životu pak přináší určité poznání, které nás může vést k hlubší znalosti lidského světa a tedy k moudrosti. I přes všechno to vědění se ale může stát, že se jednou probudíme a budeme se v údivu ptát: „Co je vlastně člověk?“

Seznam literatury

BARŠOVÁ, Andrea; BARŠA, Pavel. *Přistěhovalectví a liberální stát*. Brno: Masarykova univerzita, 2005. ISBN: 80-210-3875-6

BUBER, Martin. *Já a ty*. Praha: Kalich, 2005. ISBN 80-7017-020-4

DOUGLASOVÁ, Mary. *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Olomouc: Malvern, 2014. ISBN 978-80-87580-91-2

ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus*. Praha: SLON, 2012. ISBN 978-80-7419-053-7

FITZPATRICK, Suzanne; KEMP, Peter; KLINKER, Suzanne. *Bezdomovství*. Kostelec nad Černými lesy, 2004. ISBN 1-86134-255

GEERTZ, Clifford. *Interpretace kultur*. Praha: SLON, 2000. ISBN 80-85850-89-3

GENNEP, Arnold van. *Přechodové rituály*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. ISBN 80-7106-178-6

GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2

HOJDA, Jan. *Obrazy člověka ve vybraných dílech literatury a filmu 20. století: teologicko-antropologické interpretace*. Ostrava: Moravapress, 2013. ISBN 978-80-87853-04-7

HORVATH, Agnes; THOMASSEN, Bjorn; WYDRA, Harald. *Breaking Boundaries. Varieties of Liminality*. New York: Berghahn Books, 2018. ISBN 978-1-78533-749-9

HRADECKÝ, Ilja a kolektiv. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje, 2007. ISBN 978-80-86451-13-8

HRADECKÝ, Ilja; HRADECKÁ, Vlastimila. *Bezdomovství. Extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996. ISBN 80-902292-0-4

CHLUP, Radek. *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera I.,II.* Religio. Revue pro religionistiku. Ročník XIII. Brno: Masarykova univerzita, 2005. ISSN 1210-3640

JANÁK, Dušan. *Kapitoly z dějin sociální práce*. Opava: Slezská univerzita, 2011. <https://docplayer.cz/1235071-Kapitoly-z-dejin-socialni-prace.html> (19.4.2020)

KARLOVÁ, Jana. *Domov, identita a světonázor: jako součást transkulturní komunikace*. Ostrava: Moravapress, 2014, s. 108. ISBN 978-80-87853-19-1

KLIMENT, Pavel. *Dvoji optika bezdomovství*, Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2018. ISBN 978-80-7494-433-8

LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého*. Praha: Zvon, 1997. ISBN 80-7113-217-9

LORENCOVÁ, Radmila. *Spiritualita uživatelů alkoholu a marihuany*. Praha: Dauphin, 2011. ISBN: 978-80-7272-247-1

MURPHY Robert F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON, 2010. ISBN 978-80-86429-25-0

PELIKAN, Jaroslav. *Ježíš v proměnách staletí*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008. ISBN: 978-80-7195-091-2

PETRÁČEK, Tomáš. *Člověk, hodnoty a dynamika středověké společnosti: antropologické koncepty středověku v transkulturní perspektivě*. Ostrava: Moravapress, 2014. ISBN 978-80-87853-13-9

POTŮČEK, Martin; SVOBODA, Radovan. *Analýza vývoje legislativního rámce podpory návratu lidí bez domova do bydlení*. FÓRUM sociální politiky 1/2020.

PRŮDKOVÁ, Táňa; NOVOTNÝ, Přemysl. *Bezdomovectví*. Praha: Nakladatelství TRITON, 2008. ISBN 978-80-7387-100-0

RAVENHILL, Megan. *The Culture of Homelessness*. Burlington: Ashgate, 2008. ISBN 978-0-7546-7190-9

SOKOLÍČKOVÁ, Zdenka. *Výzvy pro transkulturní komunikaci*. Ostrava: Moravapress, 2014. ISBN 978-80-87853-22-1

SOUKUP, Václav. *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-432-8

STORIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1996. ISBN 80-7113-175-X

TURNER, Victor. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of play*. New York: PAJ Publication, 1982. ISBN: 0-933826-17-6

TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004. ISBN 80-722-6900-3

VÁGNEROVÁ, Marie; MAREK, Jakub. CZÉMY, Ladislav. *Bezdomovectví ve středním věku: příčiny, souvislosti a perspektivy*. Praha: Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-4054-9

WERNER, Karel. *Náboženské tradice Asie*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. ISBN 80-210-2978-1

Internetové zdroje

FEANTSA - Evropská federace národních sdružení pracujících s bezdomovci: www.feantsa.org

JANÁK, Dušan. *Kapitoly z dějin sociální práce*. Opava: Slezská univerzita, 2011. <https://docplayer.cz/1235071-Kapitoly-z-dejin-socialni-prace.html> (19.4.2020)

Oblastní charita Hradec Králové: <https://www.charitahk.cz/>

Zákon o sociálních službách č. 108/2006 Sb., dostupné na webových stránkách https://ppropo.mpsv.cz/zakon_108_2006